

Решер 4к
К 55

КОБИЛЯНСЬКА

Н
—
О
Б
Д

Р У Х

ΥΠΟΥΡΓΕΙΟ ΠΑΙΔΕΙΑΣ ΚΑΙ ΘΡΗΣΚΕΥΜΑΤΩΝ

О. КОБИЛЯНСЬКА

ТВОРИ

ТОМ VI

КООПЕРАТИВНЕ РУХ ВИДАВНИЦТВО

О. КОБИЛЯНСЬКА

НІОБА

ПОВІСТЬ

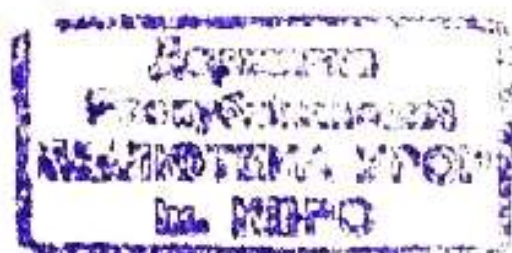
ХАРКІВ

Бібліографічний опис цього видання
вміщено в „Літопису Українського Дру-
ку“, „Карткопому репертуарі“ та інших
показниках Української Книжкової Па-
лати.

ТРЕСТ „ХАРПОЛІГРАФ“
ХАРКІВСЬКА ШКОЛА ФЗУ
ІМ. А. БАГІНСЬКОГО

Укргозовліт 2969/к. Зім. 2446.
Тир. 5000

Серпень 1929

1) Брати! Хоч би я говорив усіма людськими й ангільськими мовами, та не мав любови, то був би я міддю, що дзвенить, або кимвалом, що бринчить.

2) І хоч би я мав пророцтва дар, і знав усі таємниці, і тямив усі знаття, і як би мав усю ту віру, що навіть гори переставляє, та не мав би любови, то був би нічим.

3) І хоч би роздав я всі свої маєтки й хоч би тіло своє віддав спалити, а любови не мав би, то не було б мені користи ніякої.

4) Любов довго терпить, милосердя має, любов не заздрить, любов не пишається, не гордує.

5) Не осоромлює, недопоминається свого, не роздражнюється, не задумує зла.

6) Не радіє з неправди, а радіє з правди.

7) Вона все любить, всьому віри діймає, на все уповає, все тернить.

8) Любов ніколи не впадає, хоч би й пророцтва перестали, хоч би й мови замовкли, хоч би й знаття затратилися.

9) Бо ми тільки частково знаємо й частково про рокуємо.

10) Поки я був дитиною, то говорив як дитина і думав як дитина, і міркував як дитина; як став дорослий, відкинув дитяче.

11) А як прийде довершене, тоді все часткове непотрібне буде.

12) Адже ми тепер бачимо немов ворожачі на свідачі,¹ тоді ж — око в око; тепер я розумію частково, а тоді пізнаю все так, як і мене самого пізнали.

13) Тепер же остаються: віра, надія, любов; три їх, але найбільша з них — любов.

(Лист апостола Івана до коринтійців, глава 13).

¹ Ворожачі на свідачі — ті, що ворожать наосліш.

el13.natu.org

Пані Анна Янович, сімдесятсімлітня вдова по унітським пароху,¹ шанованім загально в цілій околиці, не пережила ще ані одної неділі правдиво святочно, відколи приїхала з села до свого сина в місто.

І нині, хоча й знов неділя, заволоділо нею якесь чудне, несупокійне почування; день уже для неї поспований, без настрою до молитви. Не молилася, хоч уже йшло до полудневої пори, а, було, вона вже зранку шепотіла молитви. Досі вона немов усе боролася з різними думками і спогадами. Недостача сільського супокою і малих, дрібних дзвонів сільської церковці, до яких була звикла зверх п'ятдесят років, відбирала їй звичайну рівновагу. Хоч і як на самоті й у злиднях проживала вона там свої дні з своїм молодшим сином п'яницею... без чоловіка й інших своїх дітей, — то всежтаки як настала неділя або свято, вона-це там скорше знала й інакше себе почувала. Тоді й помолилася могла доволі перед полуднем і по обіді, за всіх своїх померлих і живих дітей. Було їх у неї багато, стільки, як число св. апостолів. Усіх любила однаково, гордилася й любувалася ними, а іноді бувала за них така сильна й відважна, що здавалося, була б із самою судьбою ставала до боротьби, щоб їм тільки добра добути. Лише коли невидиме горе, а то й невмолима смерть

¹ Уніятський парох — грекокатолицький пів.

ставала за їх плечима, не могла вона нічого вдіяти хилила покійно голову, пересвідчившись, що тут усяке старання її — безнадійне і скінчиться саме тим, чого вона якраз лякалася.

Сьогодні була роздразнена й без настрою; силкувалася спіймати споміж голосів дзвонів — дзвін церкви, до якої належала, однак дарма. Поміж голоси дзвонів, що їх уважала своїми, долітали до її слуху і дзвони православної церкви, — там знов католицького костела — накликували на неї почуття, немов би щось непрошене тиснулося в її душу й випивало супокій, якого вона потребувала. Тимчасом, як дзвони подражнювали її душу, згадала своїх дітей.

— Усі вони — (протягнувся крізь її душу болізно тремтячий голос) — усі дванадцяттеро...

Мимоволі похилила голову низько на груди й почала молитися. Тихенько і з невиразним бажанням у серці: що чей¹ їх помирить щось важке, грізне, непримириме, щось, що вже від довших літ тяжіло на ній, а тепер в оцім домі її Осипа (який мав жінку єврейку й сліпого сина) все пригноблювало її — скільки й не повторяла б собі, що в тім нещасті ніхто не завинив так, як сама одна якась неприязна, зловіща сила... „Всі дванадцяттеро — переплила думка, болючо як перше, крізь її сумну душу — всі дванадцяттеро...“ а звуки дзвонів, немов би підсували їй слова: „Кара господня... кара господня“.

Але вона знала вже давно, що це не була ніяка „кара господня“, лиш іграшка долі, що на ній відбилася. Її чоловік, побожний, здатний і чесний, якого парафіяни мало не півсотні років на руках носили, і вона знала в житті лиш одну церков,

¹Чей — може.

одну дорогу, одну ціль... знали „так“ або „не так“ і так проживали, доки господь дозволив. Але вже її діти, її прекрасні, талановиті діти, що становили колись її гордість і втіху, по ряду всі дванадцятіро — особливо ж старші — вже вони...

Добродійка Анна прижмурила очі, сперла втомлену голову на високе поруччя софи, немов відтягалась від чогось немилого, і перестала думати... Годі було їй молитися при звуках тої мішанини дзвонів, годі! Була вже в літах і без енергії, не посідала вже тої відпорної сили давніх літ, яка уможливляла їй перебувати все гірке й болюче, життям наказуване. Тепер потребувала лише супокую, того самого супокую, що її муж і всі ті діти, що розлучилися з нею, одно по другім, спочивши вічним сном.

Покинула насилу сного молодшого сина, нещасного п'яницю Андрушу, переїхала до старшого, одруженого з єврейкою, Осипа. І не задля себе й того кусника хліба, що виживлював її тут... ні, задля нещасної, позбавленої світла, дитини, якій не доставало постійної щирої жіночої опіки, бо мати (хоч і жилося всім у достатках) не мала ні терпеливості, ні часу жертвуватися нещасному синові, як цього вимагало його страшне каліцтво.

Насилу привіз син бабуню до двадцятилітнього внука, насилу, бо вже саме Осипове пожиття з жінкою причинилося до того, що вона від часу, як він заявив родичам, що візьме дівчину єврейку за жінку, не могла полюбити, ба навіть і пошанувати ту свою невістку. Досі, цебто за весь час, як перебувала тут коло двадцятилітнього внука, не мала ще жодної прикрої стрічі з єврейкою, якої не абияк боялася.

Жила окремо й лише деколи стрічалася з нею. Пробурмотівши півголосом „добрий день“, або

яке інше ввічливе слово, переходила тоді невістка побіч старенької мами мужа—звичайно в шовках, бурхливо, або як сьомиголова змія в постаті ще гарної жінки і гнала далі за своїми справами. Хоча Осип був з єврейкою певимовно нещасливий, тепер годі йому було зарадити лихові. Всежтаки це була мати його дитини, любила її на свій спосіб, як і син любив її і хоч вона горе тої дитини відчувала не так глибоко як батько, то всетаки само те горе в'язало й держало їх усіх при купі. Це було тепер так, — але двадцять літ тому назад було інакше, і тоді Осип сам хотів свого нещастя.

Осип був у них з ряду другим сином (найстарший помер); при війську вважали його найздатнішим поручником у регіменті, товариші старші любили й поважали його, а кружок друзів боготворив його мов найкращу молоду дівчину.

В якій тяжкій годині завів знайомство з молодю, прегарною єврейкою, не могли родичі дізнатися в себе дома, на селі, при тяжкій праці та турботах з газдівством¹ і молодшими дітьми. Дізналися лише стільки, що зносини між ними пішли так далеко, що маюча² й зарозуміла на свій маєток родина дівчини грозила, що Осип заплатить своїм становищем за ту „офіцерську забавку“, коли не оженився з дівчиною. Молодий, палкий Осип, не надумувався довго, бо, справді, щиро любив дівчину й не гадав зрадити й покинути її (не дозволяли йому того його чесна вдача й совість). Виступив з війська, без шуму й гуку завів з дівчиною цивільний шлюб і тим (як сам казав) покінчив „попівсько-єврейську родинну драму“.

¹ Газдівство — господарство, хазмйство.

² Маючий — багатий.

Про вихрещення єврейської доньки не хотіли чути ні її родичі, ні сама молода. Хоч не хоч дістала далеко й широкознана родина Яхновичів єврейську невістку. В тодішніх часах був це в попівських родинах нечуваний випадок і тому терпіння нещасних родичів молодого мужа доходило до розпуки. Проти молодої сили сина була, одначе, рідня цілковито безсильна. Осип був з вдачі упертий, прудкий, до того повнолітній і підбурювала його родина гарної Рут. Усі просьби родичів, які заклинали його, щоб залишив своє нещасне рішення, оставали без послуху й наслідків.

II

Тяжка й незабутня була це хвилива, коли наспіла до них вістка, що їх син уже одружився й небавом обійме якусь цивільну службу далеко від рідні і своєї батьківщини. Їх молодший син, якому заповідалася найкраща військова кар'єра,— сам свою долю покалічив. Нещасний батько, хоч і як був уже приготований на такий несподіваний крок, по прочитанню звістки став мов громом побитий. Відтак, не промовивши до нікого ані словечка, приступив до стіни й ударив об неї головою так сильно, що жінка була певна, що це настала вже його послідня година. Деякі з дітей, що саме тоді були присутні в хаті, розплакалися вголос, а одна з молодших доп'юк, Зоня, скричала так страшенно, немов би хто в неї стрілив з пістоля. Відтак пішов батько до своєї кімнати й замкнувшись там надовго, побивався за ним, мов за вмерлим. Вона одна, неспокійна, що з мужем діється, упросилася до нього і — як могла, — успокоювала й утихомирювала його. Тоді перший раз

бачила його, як плакав. Потім, хоч і які бурі зривалися над ними, не бачила цього ніколи. Здавалося, що по смерті найстаршого сина й по втраті Осипа завдяки єврейці закам'янів він проти всіх інших нещасть.

Крім розпуки батька впала тоді на неї ще сила допитувань інших її діток і їх молодий переполох перед учинком брата, якого звикли уважати, свого рода, богом між собою. Проти дітей і жалю свого мужа мусіла встоювати тоді сама, хоч сама мало що не відхорувала з гризоти й розпуки те нещасне вінчання сина.

Тяжкі й у смутку потоплені дні перебувала тепер та перетручувала їх своїми силами вперед. Ніхто й досі не знав, як кріпилася тоді проти горя, шукаючи по ночах полекші — в молитвах. Так, наприклад, заходила чотирнадцять днів щодня до церкви; перележувала тут хрестом до білого дня, молилася і благала в господа прощення за негідний крок сина перед святою церквою й родичами.

Внук і син християнського походження і таких же родичів — поєднався з єврейкою. Вже тоді побоювалася вона кари господньої, молилася про відвернення кари, про залишення наслідків прокльону зболілого батька, що, осліплений жалем, не міг настільки запанувати над собою, щоб гірким словом не проклясти молодшого сина. А він, той син... мов олень з піднятою гордо головою, прийшов до них по весілля, хоч, замість бодай формального дозволу на подружжя одержав від батька саме одно слово, схоже на проклин.

— Найстаршого забрав нам бог — звернувся тоді її чоловік до неї, що стояла оподалік по привіті й заносилася плачем, бо привіт із сином відбувся мов похорон, і вона його ніколи не забуде.

— Найстаршого забрав нам бог—повторив батько,—а другого пожерла єврейка. Чи чуєш, жінко?—єврейка! Донька першого лихваря. Його, внука священика й сина священика! Іди собі, сину, іди собі з богом!—звернувся до сина. — Я не годен тепер глядіти на тебе, як давно, ти надто розшарпав мою душу!

Осип, блідий мов смерть, очевидно вражений батьковими словами в саму глибину душі, отворив уста до оборони,—та не з супокоем і з упокоренням, як це було б йому тепер пристояло, але непогамовано, і зі зворушення—майже з дикою бурхливістю.

— Я піду, — обізвався тремтячим, погаслим голосом, — я піду: — но перше, заки піду, звертаю вам усе ваше „релігійне“ виховання і ті душевні засоби, якими ви випосажили мене на життя! Ваші душі переповнені фанатизмом, вузькими почуваннями й батьківським егоїзмом. Не про правду йде вам і не про людину в жінці, що злучила своє життя зі мною, лише про сліпу, стару, тисячлітню ненависть, якої не було в моїй душі проти тієї жінки. В тім напрямі я не можу мати з вами нічого спільного, і не потребую від вас більше ніяких наук. Я вже дозрілий і приготований до дальшого життя, буду з ним боротися, як і де велить це мені моя совість, честь, освіта й сила моєї вдачі. Щодо моїх поглядів на віру, то я релігійний атеїст і повторюю те саме, що повторяли й другі переді мною, вважаючи релігію гарною ілюзією, придуманою на те, щоби держати народ у руках, — а більш нічого. За себе буду сам відповідати перед богом. Щастя мого життя не буду нищити через віроісповідання і не покину матері своєї дитини, хоч би була й поганкою. Це був би найтяжчий проступок проти справдішньої моралі.

А що ми в тім, очевидно, не погодимося, то воно буде й ліпше, коли я попрощаюся з вами таки зараз, бо того ж я й приїхав сюди. Вже й так крайня мені пора обняти посаду. Прощаюся з вами, родичі і брати і сестри! Не вдавайтеся за мною в жалі та журби, бо хоч би я й як розчарувався в своїх життєвих надіях, не голен я вже в пічім назад завернутися. Парікання на свою долю ви від мене не почувете; у мене своя честь і гордість, і вони допоможуть мені перенести, не жаліючися, усі втрати й розчаровання, які, певно, і для мене життя зберігає. Простіть мені, дорогі, коли я заглибоко зранив вашу душу, але я не бачу ніякої справдішньої провини в моїх учинках, хіба що пішов проти старих традицій і поглядів. Та успокійтеся! Не я перший з полівської родини завернув на інший шлях, я не кажу „новий“ шлях; — за мною підуть другі, вражаючи може ще гірше, ніж я тепер, серця й душі своїх батьків і рідних. Мене лиш любов і честь, а головню моє сумління викинуло з традиційного сідла, — більш нічого; моє оправдання подаю вам лише в двох словах: я молодий і любив щиро! Дай боже, щоби молодші діти ліпше й більше відповідно до ваших плянів удавалися вам, як ваш другорядний син. Крім мене маєте їх ще семеро.

— А прогос! — звернувся Осип до молодшого кільканадцятьлітнього хлопця, званого „Андрушою“, що стояв босоногий коло вікна і глядів змішано і тривожно на брата, — чому ти не в школі, Андрушко? Чи у вас тепер вакації?

— Ні — відповів тато забрав мене із школи. Я не вдатний до науки й буду господарем.

Між іншим.

— Так? — сказав холодно Осип. — Гратулюю!¹ Ти мав вступити по укінченні шкіл до семінару!.. Отже знов один „відпавший“. Видко, поли не хотять удаватися в нашій родині помимо попівської крови й попівських предків. Найстарший, Іван, помер правником, я... от, як я!.. Так, так, — додав якось роздражнено, — доки русини² хотять лише „побити“,³ то і не будуть у силі творити інших діл, як попівських. Та най відтак не жаліються, що їхня доля повна церковно-жалібного співу!.. А ти, козаче, — звернувся живо до наймолодшого, що сидів спокійно при столі та уважно прислухувався всьому, — чим ти хочеш бути?

— Я хочу бути моряком, або чим іншим таким на морі.

— Чи ти знаєш, що там дуже тяжко? — спитав Осип, усміхаючися.

— Я не боюся; там же будуть і інші.

Твоя правда. Тож іди! Нехай би море й як лютилося, ти пам'ятай: бурі в душі бувають іноді для нас тисячраз тяжчі і грізніші, як море. Воно поводить ся з нами все ще смирніше і пряміше, ніж люди, хоча б вони не знати й як коректно та по-доброму з поверховности заповідалися. Остаточно, вони бувають усетаки тими, що творять нашу долю, не раз і гіршу, ніж море.

— Будьте здорові!

Пшов.

Хотів ще батькові на прощання поцілувати руку, одначе, уражений батько відтягнув її, не дозволяючи цього.

Мати цілувала його, однак, і притискала сильно до грудей, придержуючи його так мовчки довгу

¹ Гратулюю — вітаю, поздоровлюю.

² Русини — так звали себе галицькі й буковинські українці.

³ Побити — попувати.

хвилину. Осип, хоч і мужчина й вояк, захлипав із зворушення. Відтак, вирвався з її обіймів і проведений братами та сестрами, — пішов

III

Між старими в хаті щось завмерло.

Нещастя й горе осталися по від'їзді сина в їхній тихій хаті, мов причаровані — і від тієї хвилини, здається, вже не було в ній безгорестної хвилини.

Прийшла черга на молодших братів і сестер — терпіти. Так минуло від тієї хвилі до часу її приїзду до сина повних двадцять літ.

За той час утратила вона мужа, найліпшого й найвірнішого приятеля свого — й зостала з сином Андрушою, що розпився до краю й управляв недбало дрібне, сільське господарство, сама одна, в недостатках і найглибшій самоті.

А та самота мала також свою історію, переповнену невидимими драмами, доки не повернув назад до рідного краю з своєю родиною — син Осип. Не на відвідини приїхав до матері, бо в листах усе розвідувався про життя її, братів та сестер та спомігав їй при тім матеріально, скільки міг. Приїхав до неї, щоб забрати її з собою.

І не з'явився енергічним, певним своєї сили чоловіком, яким від'їхав від них, але зламаним, постарілим передчасно, горем прибитим мужчиною, із тяжкою раною в душі. Одинока його дитина, уся радість його, на яку покладав усю свою надію, син його втратив по тяжкій недузі в п'ятнадцятому році життя зір, і, не вважаючи на всі заходи лікарів і подорожі до всяких корифеїв, зостався навіки сліпцем.

Гарна, жадібна, легкодушна мати, в найкритичнішим часі нещасної недуги сина здалася надто на опіку служби й так нещастя згодом зосталося: не поражаючи нагло, а звільна поступаючи, зосталося врешті відражаючою темнотою, яка вже ніколи нещасного хлопця не покинула.

З тим настала й розпука, що розривала серце, як і сам випадок. Це ж було страшне горе — мати одніську дитину сліпу. Минули, однак, перші роки нещастя, мати звикла до свого горя. Безжурна, легка вдача знов заволоділа нею, і ця гарна жінка стала шукати розради в забавах та інших товариських розривках.

На упімнення й закиди мужа, який без милосердя і з огірченням осуджував легкодушність та безжурність жінки до синового горя, — вона знаходила все вимівки й оправдання на свої вчинки.

Не задумуючися, як це буває звичаєм безжурних і малоінтелігентних людей, спихала вину свого нещастя на проклін батька і, як казала, на недбалий догляд „християпської“ служби, що обходила й доглядала хорого в найкритичнішій порі. Це доводило до бурливих суперечок, пізніше до сцен, що чим раз то частіше повторялися і змагалися з літами. Остаточно дійшло до того, що супруги побачили себе в зовсім іншій, як би незнайомій досі, новій світлі, в якій не бачили себе ніколи за давніх літ.

Він закидав їй орієнтальну недбалість, недостачу чуття, відтак і те, що її душу ворушить лише одна жакоба уживання світа, життя, — вона ж випоминала йому всякі нещасливі пригоди, випадки в його родині, при чім впевнювала, що всі з його родини з ґрунту лихі люди. Коли б, мовляла, були добрі, якими себе вважали, то бог не карав би подружжя їх сина таким нещастям, як осліплення внука.

— Та ти—говорила чоловікові,—ти такий самий, як твої брати й сестри, а вони такі, як їх родичі й уся ваша „віруюча раса“; тому то й не кидають нещастя вашої хати.

Потім нагадувала йому немов згірдливу залежність від неї, його становище, яке одержав, що правда, при допомозі її маєтку й тим зі своєї сторони найбільше причинилася до незгоди. Коли одного разу—оповідавши матері, відвертаючи обличчя—зневажила його знов на тій точці нечуваною сесною перед слугою,—вразила його, здається, в найтончу струну його душі й викликала тим таке некло почувань у його нутрі, що він не міг повздержати себе. Вже доволі довго мішала його з болотом, доволі мучила й обиджала, тож не диво, що раз і в нім прорвалася терпеливість— і він... підніс руку на неї. Вона захищала.

— Так поступають з дикими звірятами, що нападають заєдно на наше життя фізичне чи психічне,—вистогнав він погаслим голосом,—так обороняються від звірів...

А вона гадюкою вчепилася його, мов божевільна, і кричала заєдно на всю хату:

— На твою жінку підносиш руку, недобрий чоловіче? На твою жінку, що поставила тебе на ноги? Старче ти, як і всі твої віри! Чи ти в додатку до твоєї нікчемности ще й збожеволів?..

— Жалую,¹ що вже давніше не збожеволів, а то може б душа моя находилася нині в іншому настрою, ніж тепер, а чесне ім'я мого батька не було б під твоїми ногами. Ти, низька породо, що не знає нічого іншого, жодних шляхетних зворушень, крім пожадання мамони! Я жалую—кажу ще раз,—що не „збожеволів“ скорше, бо не стояв

¹ Жалую — мені шкода, жалкую.

би пині в очах світа і своєї родини, як пуждений чоловік, якому дошка звісного лихваря справляє тільки упокорення, безсонні ночі й біль.

— Але я був боягузом,—говорив далі,—підлим боягузом, з самого початку, як лиш виявила ти свій правдивий характер і показала свою нікчемність; вже тоді треба мені було не так поступати. Тому, що я був боягузом, ти взяла верх, а з тобою всі твої грубі й нікчемні порови. На моє оправдання й оборону маю лише те, що я боготворив тебе, любив, вважав тебе справдішньою, прекрасною, бездоганною, побожною Рут з біблій, для якої в захваті посвятив свою кар'єру, любов родичів, їхній спокій і надії на мене і, як бачу, змарнував ціле своє життя. А ти, ти не була ніколи чим іншим, як лиш донькою знаного лихваря, котрого ім'я згадує ще й нині простий народ з погордою і жахом, мов оирия. Ти по-правді ніколи не розуміла й не знала святого чуття любови й тому нагородила мене в твоїм порожнім житті лише зневагою, горем і розчаруванням. Тому знай, я погорджую і не лише тобою, але й собою, а коли ти хоч трохи здібна зрозуміти далекосяглість оцих моїх смутних слів, то йди й роздумуй над ними!

— Ти старче,—повторила замість усякої іншої відповіді,—чи я мушу тобі вдруге пригадувати, кому ти маєш завдячити твоє становище? Проч мені зараз з-перед очей, а то я скличу зараз цілу свою родину!

— Ти маєш слухність, коли кажеш „забув“, бо я не повинен був забути, що я не потомок якого там крамаря, а потомок старої, чесної, працьовитої, шанованої родини. — Так, жінко, а що я про те забув, осліплений твоєю гарною поверховністю, тому отверезившись, бачу нині свою, до краю покалічену, долю і звихнене, переповнене упокорен-

нями життя. Як би не ця нещасна дитина, якої ти матір'ю, то ти не бачила б мене ніколи в оцім домі. Але—додав у найглибшій огірченні — святою правдою тисяч разів повторяється в житті, що *„де люди люблять, мусить найбільше упокоритися той, що найбільше любить“*. Між нами припала та роль—мені. Та я не маю навіть того задоволення, що ти мою роль розумієш. А тепер кажу — іди! Розбери мої слова й читай у своїм талмуді...

Мати не могла здобутися при синовім оповіданні на ніяке слово; здавалося їй, що уста її стали немов поражені. Одначе вона лише несказано терпіла. Здавалося, що весь супокій, який заховала підчас того оповідання, був лише хоробливим станом, з котрого вона кожної хвилини заворушиться на те, щоб уже в дальшій хвилині заподіяти щось, що страшенно карає. Завелике було, одначе, число смутних і гірких днів, які не zostалися без впливу на її енергічну колись влачу, щоб це не зломило її врешті. Замість всякого слова сціпилися її руки пальцями докупи, і вона притискала їх безмовно до грудей, опираючися, мов в ослабленні, на софу. Так робила раз-у-раз.

Тоді, при тій короткій характеристиці його життя з невірною, вона не могла глянути на свого сина. Його горе було завелике, а померлий батько й вона вже надто певно пророчили йому нещастя з такого подружжя, що би тепер могла вона сказати йому яке слово. Потішаючого—не могла сказати, бо відїжджаючи загородив він проти них поле своїми вчинками,—а на докірливе... годі їй здобутися. Мовчання, що саме з себе наступило, було саме добрим у тій хвилі... Тоді в своїм любовнім захваті розмахнувся він чи не проти цілого світа до боротьби за свою прекрасну Рут і за щастя з нею. Тепер усе в нім надто обезсилене, розча-

роване, сама ж вона занемічна, щоб хоч у дечім змогла допомогти йому.

— Мамо!

Не розкривала очей, лише кивнула головою на знак, що почула його.

— Мамо! — повторив він стиха, — тепер розумієте мене либонь¹ до глибини душі!?

— Розумію мій красний, колись так певний себе, сину! Розумію й виджу, що жінка може з душі чоловіка зробити. Хоч як благала я по твоїм від'їзді господа бога, щоб охоронив тебе від горя й недолі, хоч і я, і батько сподівалися, що не мине тебе нещастя, то все ж ані я, ані він не подумали, що твоє подружжя з невірною втратить тебе в таке пекло! Це одне, мій сину. Одне, що я розумію й мушу розуміти, але одного я всетаки не можу роз'яснити собі. Ти, сину мій, колись такий честолюбний і гордий, а такий вразливий на всяке, навіть найменш подразнююче твою гідність слово, як міг ти, в свідомості твоєї доброї колишньої слави й чести допустити, щоб до такої міри заволоділа тобою та жінка й її деспотизм! Я розумію — мовила далі, — що людину, для котрої стільки пожертвувалося, як ти пожертвував... і все даремно, можна любити... помимо всяких її хиб; але що твоя мужеська честь і гідність так довго зносили терпеливо всякі особисті зневаги з її сторони, того я, при твоїй колишній гордості й палкій вдачі, не розумію... І, правду кажучи, простити тобі не можу!

На те розповів він їй цілий ряд сцен, які вчиняла йому жінка, а які він зносив терпеливо задля сина; не хотів розлучати його з матір'ю, до котрої прив'язався, як мала дитина. Не хотів вири-

¹ Либонь — мабуть, чи не.

вати сина з обставин, які будь-що-будь, всетаки завдякі маєтковій жінки, були корисніші для хлопця й уможливіляли вигідніше життя більше, ніж наколи б він забрав його до себе й удержував з власної праці, покинувши свою Рут. Без сина не годен би жити. Це ж його дитина, нещасна, невинно терпляча, але його дитина, син його дорогий! Чи тепер мати розуміла його?

Розуміла.

Мати мала право робити йому з того докір, мала сотню разів право на те, — відповів з поважною покорою, і він дивувався навіть, як би вона не зробила йому цього остаточно, по зрозумінню його пужденного життя.

Всі, що колинебудь шанували й цінили, ба навіть любили його, в душі мали те питання проти нього, та ніколи ще не було йому так гірко при тім питанню, як тепер перед нею, матір'ю, яку колись, як і батька, так сильно вразив. А вдруге, коли — він усміхнувся гірко — це питання вийшло із молодих, дівочих уст і стануло перед ним око в око.

Так дивно укладається нам іноді життя, мамо, — говорив далі, — що чоловік, переживши десятки літ, приходять щойно тоді до пізнання, що в світі і в житті не є він нічим іншим, як лише якимсь автоматом, що залежить або від ряду випадків або від якоїсь одної могутньої сили, яка рядить, і проти якої чоловік у своїй немічній вдачі — ніщо.

— Одна далека своячка Руги, його жінки, — оповідав далі, — вихрещена вже при тім учителька, перебувала одного разу довше в їх домі; приготвлялася до останнього іспиту. Була це, мамо, тонка й чутлива вдача й я не раз помічав, як терпіла вона підчас сцен, що відбувалися між

нами, і як боялася зостатися з нами, щоб не бути свідком прикрих і не раз дуже бурливих перепалок. Утікла б від нас напевно скорше, як би не лагодилася, як кажу, до іспиту і як би Рут не придержувала її при собі майже насилу.

Чи слухаєте, мамо, що вам розказую? — спитав параз син. Мати сиділа непорушно, вслухувалася вже тепер більше в дорогий їй голос сина, ніж у його слова.

Слухайте, — додав живіше. — Хочу поділитися тим дрібоньким скарбиком, що пайшов його в житті від часу, як одружився з Рудою. Він такий ніжний і малий, що хіба в нашій святій, перемученій груді, яка не зрадила нікого й не зрадить, заховаю його навіки... і більш нічого. Все, що дає нам життя в своїм бігу, все воно не те, що нам дійсно потрібно; звичайно, щось інше. Лише коли наша життєва енергія вже зламана, і ми не годні вже перестроїти свою долю наново, тоді кидає воно нам квіти на груди, мов на розраду за наші гіркі розчарування. Слухайте, мамо!

Мати слухала.

— Одного разу, — оповідав далі, — зібралось в їх домі більше товариство, і гості розбавилися так, що почали гуляти.

Дівчина, про котру споминав, не гуляла, вимовляючися, що не вміє гуляти; зайшла при тім до сусідньої кімнати, де якраз незамічений находився — він. Підсунув їй крісло і хвилину мовчки глядів на неї. Щось симпатичне для нього було в її рисах, щось тонке й добре, хоч по-правді годі було назвати її гарною. Лише очі її любив він, хоч і вони все проти нього зоріли, немов з хорої душі. Не раз говорив їй те, а вона його все висмівала.

Нараз, без усяких інтродукцій, ставить йому вона таке питання:

— Чи ви покладаєте що на одвертість жінки? Здивувався таким питанням.

— Ну, як же? так, чи ні? — спитала, звертаючи свої милі оченята на його уста.

— Ні, — відповів він, ухиляючися від прямої відповіді, — властиво, не покладаю нічого. Жінка ніколи не буває одвертою, хіба в дуже рідких і критичних моментах. Звичайно акторус, бо акторство лежить в її натурі.

— Може правда й по вашій стороні, — відповіла задумчиво, відвертаючи очі від нього. Відтак сказала: — чи думаєте, Осипе, що воно мусить так бути, що лише мужчині вільно заявляти свою любов жінці, а їй це рішуче не личить?

— Ні, — відповів він, — так не думаю, та воно не в звичаю, щоби робили це.

— Порядні — тим іронічним словом перервала йому бесіду.

— Так, — говорив далі, — бодай у звичайнім понятті слова „порядні“ жінки. І воно може й ліпше так з деяких причин. Великим, значним жінкам, це, що правда, так сказати б „уходить“. Вони доказали це, як учить нас іноді історія. Але такі жінки відповідали й відповідають, взагалі, самі за себе й свою „добру славу“. Для звичайних, смертельних, справді ліпше так, як тепер буває.

— Але, — перебив нараз сам себе, мимоволі огорнувши поглядом її ніжне, поважне лице, — чому ви так питаєте? Чи задумуєте заявити свою любов якому мужчині?

Тут усміхнувся він насилу, бог знає чому.

І вона усміхнулася, а відтак спитала вже цілком поважно:

Чи думаєте, Осипе, що при таких заявленні входить у гру й честь дівчини?

— Ні, відповів, — цього не сказав би. Честь — ні. Але в кожному разі — гордість. Тим виступається проти звичаю, а в деякім зміслі і проти виховання, тому всетаки такий крок упокорює. Такий одначе, вчинок, на мою думку, не позбавлює чести. В моїх очах таке упокорення то щось гарне й велике. Розуміється, коли походить від шляхетної жінки, яку власне маємо на думці. Мені видається, немов би вона клала йому тоді до ніг китицю білих лілій...

— Яку він може підняти, або й ні — докинула живо, спускаючи скоро погляд.

— Цілком слушно. Мені видається, що таке упокорення треба пошанувати, бо лише правдива й велика любов може так упокоритися. Та скажіть мені, дорога дівчино, — спитав відтак, — чи ви хочете так поступити?..

Відвернула свій погляд від нього й немов почала шукати щось очима по стелі.

— Явчинила б це, бо любов зовсім не є страшна, як уявляють її часто. Але мужчина, бачите, якого маю на думці, той мужчина в моїх очах за боязливий, щоб міг прийняти таке заявлення. Подумайте собі лише: він має семиголову змію за жінку, яка замучує й нищить його з природи чудово успособлену душу, і той трус не має ніколи настільки відваги, щоб вкарати її хоч би один раз.

Він пильно подивився на неї.

Вона ж не могла прецінь про нього думати!.. А одначе, вона дійсно його мала на думці. При останніх словах своїх поблідла так сильно, немов би з її лиця сплила остання капля крови.

— Що вчинили б ви на місці того чоловіка? — спитав її замість усякої відповіді.

Я?. Я відбила б одну із зміїних голів кожний раз після зневаги, в якій нарушено б мою мужеську честь і гідність!

При тих словах спалахнувши очима, махнула рукою так сильно, що коло нього мов холодом повіяло.

— Так! — відіхнула глибоко, немов би в тій хвилині відбила справді одну з зміїних голів.

Стоячи ще хвилину, непорушно на місці, вдивлялася на себе розгорілими очима.

Відтак обізвалася вона ледве чутно:

— Та він і так може дізнатися, що я любила його з усієї моєї душі. Це може він. Я хотіла лише заявити йому це. Було це моєю потребою і я думаю, що не согрішила тут ані проти добрих звичаїв, ані проти гідности жіночої. А щодо „упокорення“, — додала, — то я годна¹ перенести його. В мене чести й гордості доволі, о, доволі!

При тім піднеслася на пальцях так високо, що майже перевищала його; стягнула брови, як з фізичного болю і, не окинувши його більше ані одним поглядом, пішла собі.

Пішла, а він зостався на місці, мов громом поражений.

Через хвилину стало йому ясно в душі, мов блискавка проиизала його.

Відтак став очима шукати її.

Стояла в другій кімнаті, висока й ніжна, оперта плечіма до стіни і слухала одного молодого чоловіка, про якого знав він з певністю, що той любив її.

— Ні, мамо, — сказав, — вона не мала корони на своїй голові, але я й без того кинувся б був до її ніг і поцілував їх. Чому не пригорнув я її

¹ Годна — можу.

до своїх грудей зараз по її гордім признанню? Її душа належала до мене. В тім була, одначе, її велика освіта й душевна гідність, які й поклали певидимо палець на уста й наказали мовчання.

— І я мовчав, мамо, від тої хвилі до сьогоднішньої днини. Запізно післав мені її бог на мій шлях!.. Коли небавом потім справила мені Рут сцену, про яку згадував я тобі, то здавалося мені і здається, що це біла рука дівчини піднесла раптом мою правицю й відбила одну із зміїних голів. Так, мамо, так чудно укладаються іноді пригоди в житті; вірте, оця одна хвилина самим спогадом ставала мені не раз пізніше правдивою розрадою для моєї зраненої душі. Оці молоді уста поставили мені хоч відмінне в дечім, все ж те саме питання, що й ви, мамо; ця дівчина мала слухність, коли викидала мені мою боязкість. Вона такої зневаги зі сторони свого чоловіка, коли мала б його, ніколи не зносила б! Вже скорше довела б його або себе до якогонебудь лиха. Її характер можна було порівняти з твоїм, мамо, афоризмом, який задержався мені й досі в пам'яті: „Так або не так, одна лінія, одна ціль!“—Такі люди доходять завсігди до своєї мети. А ми, мамо, ми всі проти них — каліки.

Старенька мати кивнула головою і згадала знов своїх дітей. Всі дванадцяттеро, всі вони були свого роду — каліки...

Скажи мені, сину, -- спитала коли син, немов припочиваючи після якихсь спогадів, що його мучили, мовчав, — чи ти ніколи не відчував, як я тебе любила й які муки переносила за тебе, заким ти став таким безталанним? Я все твоє горе серцем відчувала, і лише господь один знав, скільки мук я за тебе натерпілася!.. Господь один...

А тепер я стара й немічна й не можу тобі вже в нічім стати помічною, ти сам це бачиш.

— О, дорога моя мамо! — відповів він їй, зворушений, схиляючись і цілуючи щиро її руку. — Тисячами разів відчував я, скільки ви за мене натерпілися й що правда була з самого початку на вашій стороні, так, що ваш жаль і гнів проти мене був самий праведний! Ваша й батькова любов була сама безкорисна й ясновидюча, але все, що сталося, вже минуло й не може повернутися... І оце я повернув назад до батьківщини й до вас, правда, вже не той Осип, що вийшов з дому, гордий і певний свого щастя, та всетаки — ваш син. Обоє ми не є щасливі, ані я, ані Рут, хоч і як вона намагається своєю безжурною вдачею заглушити порожнечу свого серця, що все кривавиться, коли бачить нещасного сина. І вона не є щаслива!

Мати не відповідала.

Не хотіла. Бачила, що він усе ще любив ту жінку в поодиноких неспостережених хвилинах; але вона не бажала собі вже нічого більше про неї з його уст почути. Відчувала, що коли б їй мала ще яка прикрість в житті трапитися, то вона пішла б лише від „невірної“, бо за свої діти вона вже давно витерпіла...

IV

Опісля став син просити матір, щоб стала жити в нього. А коли вона, сливе¹ жахаючися, відмовлялася, вимовляючися неможливою для неї невісткою, якої на очі не хотіла бачити, став він покликуватися свого нещасного сина. Не її ж зневаги

¹ Сливе — мало не, майже.

бажав він, — виправдувався, — ані жодного упокорення її від нього й немилої їй жінки його; відокремлено буде вона в нього жити і спокійно, — шанована й відвіджувана ним і його нещасним хлопцем, — більш нічого. Для нього бажав він її; Рут так само буде їй вдячна за її приїзд, бо й вона рада б бачити коло сина когось щирого і прихильного нещасному. В тій одній точці вона не лицемірить.

— Змилосердїться, мамо! — молив. — Не відмовляйте моїй просьбі! В мене, за обов'язками фаху, мало часу, і бідний сліпець живе мов під скляною вазою. Коли б він не мав ще свого інструменту, яким, так сказати б, дише і свого учителя, що вчить його, я справді не знаю, що сталося б з його душею, бо товаришів у нього нема ніяких. Він потребує живої, щирої опіки, неустанного, лагідного товариства і для нього зробити це, мамо, коли приїдете, а не для мене. Забудьте тяжкий жаль, який справив я вам колись, гляньте на мою безталанну долю! Думаєте, мамо, — мовив дальше, — що бачачи свою одніську дитину сліпцем, бажається ще чого в житті? Іноді мені так тяжко на душі, що коли б не безталанний мій син, я б своє життя, давно закінчив. Але на кого мені його лишити? На гурт самолюбних лихварів? Скоріше вже потягнув би й його з собою в могилу. Ви, мамо, з вашою доброю душею, що за ціле своє життя зазнали лише терпіння, ви будете йому найліпшою товаришкою — і, знаючи це одно з моїх уст про вас, він вас очікує. Змилосердїться, мамо, над моїм і його великим горем! О, господи! — вирвалося гірко з його грудей, коли вона все ще не обзивалася — до чого дожив я в своїм житті, розпочавши його такими надіями на щастя! Лучше волів би я спочивати в чорній землі за-

мість мого старшого брата, ніж глядіти на нещастя своєї безвинної дитини!..

Так жалівся і благав матір, доки не виблагав, чого хотів.

На його останні гіркі слова мати усміхнулася. Але її усмішки син не зрозумів.

Він бачив, що вона лиш з болю усміхнулася й що того, якого так горесно спімнув, свого старшого, померлого брата, вона, хоч минуло стільки років, не забула.

Лиши його в супокою! обізвалася врешті якомсь твердо. — Лиши його в супокою! Господь потребує теж щось доброго, я і тим потішала себе довгі літа; лиши його в супокою! Він відійшов у самім початку праці й життьових мук — почала вона вже знов оповідати йому. — Нехай буде йому земля пером. Я за ним так само побивалася, як опісля за тобою. Лише коли тебе можна було врятувати, а ти супротивлявся проти розлуки з твоєю недолею мов проти смерті, він лежав сам, безпомічний, у великім, чужім місті, мов та мурашка, і боровся з недугою, далеко від батька й матері.

— Тиф пожер Івана, — закинув Осип більш до себе.

— Тиф, — повторила мати. Відтак, помовчавши хвилину, непаче відпочиваючи, як перше син, з болючого спомину по дорогім померлим, дала вже опісля внутрішньому бажанню волю виговоритись перед кимсь по довгім часі німого терпіння — і тягнула далі:

— Він був по третім правничім іспиті. Це ли бошь ти сам знаєш, бо тоді ти належав ще до нас. Вижидав лише по іспиті грошей на подорож додому, щоб тут дома, коло нас, відпочити якийсь час. Тож і ми всі вижидали нетерпеливо, радую-

чися вже вперед тією хвилиною, в котрій зможемо притиснути ту щирю й чесну дитину до серця. В тиждень перед його смертю приснився мені сон, якого ніколи не забуду, хоч би мені господь дав ще раз стільки горя перенести! Так запам'ятала я собі той сон у всіх подробицях. Не смійся, сину, з мене старої, але слухай: мені вже тепер не до байок! Снилось мені, отже, що я була десь у малім гостиннім покою нашого приходства, обтирала комоди й інші меблі з порохів, особливо ж старе бюрко до писання, яке батько казав внести зі свого покою для хлопця, щоб мав усе вигідно; так дуже любив і шанував він свого найстаршого сина. І коли ж я отак по кімнаті туди й сюди вештаюся, влітає параз громадка чорних круків вікном в середину і, вважає мій сину, ділиться вона на чотири часті. Одна частина сідає на ліжку в головах, друга на ліжку в ноги, третя на пульти над столиком, а четверта кинулася, закрякавши, до дверей. При оцім видовищі я остовпіла, і моє серце з якогось болізного почуття защеміло; так, що я, як стояла, опустилася навколішки й почала, молитись. Саме посередині молитви відчинилися двері й увійшов Іван. Весело й живо, з пачкою книг під пахою, як мабуть часто за часів студентських ходив, і приступивши, так прямо до мене, заговорив: „Мамо дорога, добра наша мамо! Завсігди молитесь ви за нас, маєте щось для нас у бога випрошувати! Моліться, матінько, моліться до господя й подякуйте, що я вже позбувся своїх іспитів. Цим разом приходилось мені тяженько працювати. Але вже тепер я готов і свобідний і прибув до вас, бо донго приходилося мені ждати на те, щоб свобідно між вами відіхнути“. Він говорив живо й радісно, одначе, між його словами дзвеніло щось несказано сумне, так, що я нараз

вибухла сильним плачем і плачучи, аж збудилась. Слідуючого дня оповіла я сон батькові. Ти знаєш, батько не терпів ніколи, щоб у його домі піддержувано забобони, як і, взагалі всяку містику, лаючи й осуджуючи за те строго; одначе, вислухавши мій сон, замовк і словажнів. Вкінці сказав: „Жінки все більше вгадують чуттям, ніж ми; вони як ті діти або звірята. Борони нас, боже, перед нещастям! Але щоби це могло відноситися до Івана, я зовсім не думаю; покинь і ти таку неспокойну гадку. Хлопчисько здоровий й молодий, мудрий й загартований, і коли його бог стереже, то нічого лихого йому не трапиться!“ Так потішав він мене і, з тим я пішла собі. Через чотири дні потім прийшов лист від одного з його приятелів з вісткою, що Іван лежить тяжко хорий на тиф... все інше ти вже й сам знаєш. Знаєш, як батько вибрався зараз сам у дорогу й поїхав. Знаєш, як то все ще в тодішніх часах двигалося звільна вперед. Тоді залізниця не йшла ще, як тепер, прямо від нас до Відня. Треба було вперед ще три дні кіньми їхати до Л. і доперва відти залізницею. Коли врешті добився до місця, було все даремне. Іван лежав уже в агонії, не пізнав батька й так перенісся нещасний на тамтой світ. Відійшов від нас усіх, немов на дно моря потонув... Ані його мати, ані ви, всі інші дорогі діти, не могли ступати за його домовиною й відпровадити до вічного супочинку! Бідний батько! Сам стояв при смертній постелі свого найстаршого сина, свого любимця, всієї своєї надії. Сам один. І може тепер зможеш собі уявити, що він тоді витерпів! А одначе він це переніс. Був сильний духом, до життя добре приспособлений й мудрий чоловік! А всежтаки коли опісля утратив і тебе, на котрого немов усі надії по Івані переніс, числячи на

твою поміч у вихованні своїх молодших дітей, мов на другого батька їх, подалася його душа. Тоді хотів у розпучі й першм шаленім болю, голову о стіну розбити. Але господь бог охоронив його. Та вже те інше, що його ще по тім усім з другими дітьми спіткало.. те інше гризло його й підмулювало, аж накінець Андруша — старушка кивнула головою в сторону, де находилося мале господарське обійстя — підтяв його останні сили... Всього надіявся він по нім і все так вийшло, як сподівався; але що з поміж гурту його даровитих і гарних дітей вийде один крайній п'яниця... Не надіявся ніколи, а воно прийшло...

Старепька замовкла і сперлася спиною. Її руки зложилися мимоволі до молитви, але її уста не молилися.

По втраті чоловіка й по драмах, що по його смерті наступали, вона втратила свою давню, до подиву витривалу силу й енергію. Стала втомлена й тиха; дістала гострі риси лица, а лінія болю, що вибігала півлуком з-за піздрів і злучалася з кутиками уст, загострилася ще глибше.

А всежтаки зосталася оця стара жінка гарною й симпатичною. Це мусів завважити також син, сидячи перед нею. Не звертав погляду з лица матері, аж доки не перемогло його нараз якесь дивно сильне зворушення. Тоді схилив раптом, мов молодий хлопець, голову в подолок матері і якось болізно застогнав.

— Мамо, ти наша дорога мученице! — мовив він. — За що, властиво, натерпілися ви стільки в житті за нас! Ви, що бажали завсігди лише саме добре і шляхетне, і лише добре робили! Мамо, стороже наш! Як вас колись господь покличе... то, здається, сам спаситель перепровадить нас на тамтой світ.

Біла, як сніг, голова матері схилилася низько над безталанним сином — і обое мовчали, не во-рушачися.

V

Старенька мати рішлася і врешті на мольби сина переїхати бодай на який час до внука й узяти його під свою опіку.

Кілька днів перед від'їздом сиділа з сином Осипом у своїй маленькій кімнатці. Одначе, не в кімнаті приходства, а у власній малій, низенькій хатині, яку поставила ще за життя чоловіка, а радше перед недугою його, щоби мати колись свій власний, спокійний кут, та неподіляти всього приходства з молодим сотрудником.¹ Її чоловік, що через свою недугу, не міг уже сповняти як слід своїх діл, відступив сотрудникові добровільно ціле помешкання, а в додатку й усі доходи, а сам з жінкою, Андрушою і двома молодшими доньками, Лідією та Оленою, переселився далеко від села, до малого свого домика, щоби мати цілковитий супокій, як це вимагав стан його здоров'я. Тут проживала вдова по його смерті з сином Андрушою ось досі, щоби до повороту другого сина Осипа. Убого й запущено виглядало всюди, навкруги малої хатини з обійстям. Малі, низькі кімнати, освічені дрібними вікнами, хоронили ще деякі меблі з давніших, ліпших часів, але знадвору впадав в очі брак порядкуючої руки. Стара, колись така сланна газдиня, втратила вже свою силу і ледве що могла справлятися з своїми хатніми ділами; через те, що господарство вимагало так само знадвору порядкуючої руки, як і в хаті, а її

¹ Сотрудник — цін (молодший при старшому).

й там не доставало, впадали на перший погляд в око всюди пануючий нелад і недбалість.

Молодший від Осипа син, колись то названий „господарем“, Андрушка, був тут самовладець і його панування робило прикре й сумне вражіння цілковитого занепаду.

В той час, як саме тепер, перед вечором, був Осип зайнятий упорядкуванням кореспонденції свого батька з дітьми, сиділа мати, відпочиваючи, недалеко від теплої печі; похилила голову на груди, як робила це від смерти мужа несвідомо й мала свого „пияка“¹ заєдно² перед душею.

Її думки були такі: останніми днями намовляв її Осип переїхати в його дім задля його нещасного сина; ба навіть горда її невістка, „невірна Рут“, упокорилася запросити стару незначну матір свого чоловіка гарним письмом, щоби прибула до них і заопікувалася бідним її сином...

Одним словом... неначе завзялися на неї, щоби вирвати її з оцього глухого закутку світа, де не-замітно неначе западалася з літами в землю до свого чоловіка. І все було б воно вже добре, вже була б зовсім тим помирилася й дала собі раду,— вона ж не одне вже перебула на своїм віку,— але як мала залишити тут свого молодшого сина, свого „пияка“, котрим не займався ніхто окрім неї і її сільської товаришки, старої Катерини, про те жодне з них не думало. Тому, що його життя було в очах усіх „звихнене“, то кожний уважав за зайве займатися його долею, життям. Вона сама одна не забувала про нього, а особливо ж при нім були її думки останніми часами.

¹ Пияк — п'яниця.
Заєдно — весь час.

І тепер, як сиділа з старшим сином, відпочиваючи, після хатньої праці (слуги не держалося в них вже від давна), гляділа несупокійно в вікно. На дворі заносилося на заверюху і сніговицю, і вона, вичікуючи Андрушу, терпіла мовчки. Все терпіла найглибше, коли мовчала. Присутність старшого сина немов спиняла й заважала їй у тім терпіти; звикла все терпіти сама.

Коли розбурхані вітром сніжиці билися жмутками до вікна, привиджувався їй перед очима п'яниця Андруша, як бродив у снігу по полях. Боялася завсігди зими: вона була для нещасного п'яниці найгіршою порою в році. Слабкого здоров'я, підпивши трохи, тратив він свідомість, блукав годинами по полях, заки приволікався врешті напівзамерзлий до хати, що стояла дакеко від села, самітно посеред належного до неї поля. Тому переживала зимою, коли він виходив або виїжджав надовше з дому, самі гіркі хвилини несудокою. Він міг десь уласти (уявляла собі), або забрести в сніги, (хто його знає, куди він там ходив), міг де-небудь у снігу лежати без тямки й замерзнути там у морозисту ніч.

Скільки то ночей провела вона в ожиданні, ще за життя мужа, коли він, все хоруючи, не знав, що навколо нього діялося, а Андрушка виїжджав за господарськими справунками до млина, або в ліс, або на закупно в місто, виїжджав і не вертав! Тоді... минався вже з його від'їздом увесь її супокій! Ніхто не знав і не бачив усе так добре, що воно з ним буде, як вона. Ніхто не вгадував так добре наперед, як вона. Неначе б їй хто все пророчив. Вона знала наслідки кожного його віддалення з дому.

Вона одна й господь бог знали, які бували в неї ночі через от таке дождання... Чи привезуть коні

Його цілого, чи пораненого, чи пошматованого, чи кров'ю облитого?.. Бо вже й таке з ним траплялося, що привозили його напів мертвого, без свідомости. І так то вона мусіла все перед хорим таїти, залагоджувати, щоб ще більше не нищити хорого гризотою! Всі закидки й упевнення виходили й так нінащо. Горе й наліг у тім їх нещасливім сині були сильніші, за усякі його постанови, упевнення або грозьба з їхнього боку. Навіки пропаща дитина!

Таким уже й постарівся при них у господарстві; помимо наук, пересторіг і строгого нагляду зі сторони батька й її, вийшов з Андруші налоговый п'яниця, яких у селі, окрім нього, ледве чи кількох ще було.

VI

В кімнаті панувала глибока тишина. Старенька мати не ворушилася, а Осип, закуривши собі цигаретку, вдивлявся задумчиво в заметільницю на дворі.

Здавалося, що мовчання було тепер обоім пожадане, та що обоє немов одним і тим самим предметом займалися в тій хвилині.

Син обернувся нараз до матері, та завваживши утомлений вираз в її обличчі, немов відгадав тецію її думок.

— Де дівся знов нині Андрушка? — спитав. — Надворі починається заметільниця. Гляньте, мамо, завтра будуть дороги знову завіяні. Мені видиться, що йому було вчора замало п'ятики й він хоче собі ще нині надолужити. Це ж підлота крайня! — скипів, — зважаючи на те, що ви лише ледве день-два тут зостанетеся!

Осип кинув сердито цигаретку об землю, заложив руки на плечі й задержавшись хвилинку в ході коло вікна, замовк сердито. Стара мати прокинулася на його слова, мов сполохана, та лише на те, щоб у дальшій хвилині, немов зламана, перехилитися вперед.

Від тону, в яким брат про брата говорив, заболіло її серце, хоча вона відчула добре правду синових слів і мусіла йому ту правду признати.

Одначе!..

Що знав він з того, що знала вона, що відчувала вона?

Що знав він!

Тут існувало стільки тисячів і тисячів оков, що самі з себе укладалися, викликаючи мимоволі все, що опісля за кожним разом витворювалося і нещастя з собою приволикало! Але кожний раз, коли котре з дітей, або навіть сам батько, висловлялися з погордою або караючо про п'яницю, падала її душа, буквально закривавлена, обличчям додолу. Її біль бував червоний, як кров, і жодна людська душа не хотіла її в тім пощадити й зрозуміти. Це була її кривава тайна, при тій безталанній дитині її найтяжча драма, яка не хотіла ніколи кінчитися і все щораз трагічніше повторялася.

Здавалося, жодне з її дітей не держало її душі в такім болючім руху, як цей слабосильний чоловік!

І який був він при всім своїм нещасті добрий! Як рідко траплялося, щоб яке грубе або непогамоване слово вихопилося з його уст! Лише коли зачепили його або вразили, як був п'яний, тратив всю свою, йому властиву, доброту й терпеливість, хапав, що в руки попадалося, хоча б і сокиру.

В таких хвилинах дрижала навіть сама перед ним, хоч могла його іноді як шовк округ пальця обвивати.

Тепер сиділа все ще непорушно й мовчала. Нараз обізвався син:

— Мамо,—сказав,—я би хотів оці всі листи, що я їх упорядкував, з собою забрати, бо лишати їх тут нема рації: Андруша ледве чи буде їх коли читати; я взагалі сумніваюся, чи він ще й читати й писати уміє, особливо ж писати. Хібащо ще може коли підписується. Йому, оскільки я собі ще давніш літа пригадую, книжка й перо бували завсігди дуже противні. Чи він читає деколи що небудь?

— Календаря...—відповіла несміливо мати.

— Всежтаки? Ну, на таке воно в нього й показує.

Душа старенької матері задрижала болючо. Скільки разів унокорювано його, вона все за нього терпіла.

— Скажіть, будьте ласкаві, мамо, куди то він нині поїхав знов? Він, як бачу, фірмап тілом і душею!

— Це він і є. Коні в нього єдина річ, до якої він дійсно з усієї душі прив'язаний. До якої степені, скажу тобі оцей приклад. Одного разу обіцяв йому батько купити доброго й дорогого коня, коли повздержиться цілий рік від усяких напитків, і він повздержався. Як неймовірно звучить воно, мій сину, а він видержав цілий обіцяний час! Але за те, як звірина станула вже в стайні, залився він так страшенно, що його очі аж позапухали, і він три дні не злізав з поду в стайні. Там був його сховок для снання в таких пригодах... Відтак поділив собі час на три частини: праця в полі, кінь і корчма...

— Мамо! як давно запивається, властиво, той чоловік?

Стара мати похитала сумно головою й відповідала, мов оправдуючися:

— Ти думаєш, Осине, що Андруша п'є справді так багато? Він потребує лише один келішок, і вже готовий; він цього ніколи не признає, але про те знають усі; для того то бувала й буває в господарці через нього втрата й шкода. Одну часть проп'є він сам, а три часті витуманять і вкрадуть у нього його добрі товариші, або хто вже там має в намірі загарбати в нього те, що кому якраз треба... А розпився він, властиво, від часу, як був у одного лісничого за помічника. В рік по твоїм від'їзді, пересвідчившись, що школою і книжкою нема його що мучити, віддав його батько на практику до одного знайомого лісничого, який якраз потребував молодого хлопця; пробувши там ледве рік, закохався Андруша в сестру лісничого, старшу якусь дівчину, і давай мучити її, щоб вийшла за нього. Дівчина, розуміється, про таку бесіду й чути не хотіла; раз — він був від неї молодший, а подруге — за кого й було там виходити заміж?.. Тож замість усякої надії просто відмовила йому, наказуючи доволі строго вести себе в службі, як слід, добиватися кусника хліба, а вже потім і женитися, з ким у той час захочеться; „а мене лишіть у супокій“, мала відказати. Він узяв собі ту її (як сам оповідав) „понижаючу“ відмову так до серця, що почав почами запиватися, щоби свій жаль забути... А що там не обходилося без товариства, а надто гострішого надзору не було, допився він уже там так сильно, що батько, не вижидавши його поправи у лісничого, поїхав сам по нього й забрав з собою додому. Наскільки це було ліпше, що він зостався опісля вдома, а не між чужими, я нині добре розсудити не можу. Знаю лише тільки, що він тут не гамував себе більше, ніж там. До того неустання товаришування з простими, сільськими парубками,

до котрих його вже більше тягло як до інтелігенції, а нераз і в добре лихо затягнуло,—і поволі-поволі дійшло до того, що він став цілком сторонити від ліпшого товариства, а батька, який з ним безпощадно строго обходився, почав уникати, мов свого ворога. Тут вимовлявся строгістю батька, який, що правда, раз-у-раз виловляв його на неправді й пиятиці. Виходило, що хоч як бажали ми йому добра й іншого життя, він усетаки мав свої причини ходити до корчми, тайком чи явно, і запиватися. Пізніше почав гніватися, що батько надто багато втручається йому в господарство і не дає самому господарські діла перепроводжувати,—і знов була причина між „приятелів“ ходити й усякі жалі запивати... На всякі упімнення й мольби батькові й мої, щоб не марнував у такий огидний спосіб те, що йому віддано в руки, оправдувався тим, що в нього нема ні жінки, ні дитини, для котрих мав би маєтки „збивати“, і що він доволі старий, щоб знав, що становить для нього щастя, а що нещастя. Він, мовляв, працює тяжко, удержує працею своїх рук батька й матір—(бідний батько почав уже чимраз більше занепадати на здоров'ї); при тім показував з гордістю мозолі на своїх дійсно спрацьованих руках; не робив нікому якогонебудь закиду,—нехай же лишать і його вже раз у супокою. Скільки йому до життя потрібно (мовляв), він собі все годен запрацювати, хоча б йому лише кінь і батіг залишилися. Тим кінчив своє оправдування. Звичайно старався зникнути якнайскорше з очей батька, або вмовкав так уперто, що іноді можеш до нього й годину, як хочеш, говорити, а він ані півсловечком не обізветься.

Чудно поводився він іноді.

Ніколи не міг (як і тепер ще) відмовити кому-небудь у якійсь просьбі; нехай би його про що прошено, він завжди буде старатися сповнити бажання кожного, чи порятувати когонебудь в одній або другій справі. Таке серце в нього! Глянь, в якій одіжі він ходить, чи на нім є хоч одна річ, що дійсно йому належить? Боже борони! І це в нього хтось видурив, і той за гірше заміняв, і той на вічне віддання випозичив, а він у самім лахмітті або в перебранім з других лишився. Доки я жию і годна¹, все стараюся, щоб він мав чисте білля² на собі й яку таку одежину на тілі, але як я колись замкну очі, то він один зостанеться дійсною сиротою й опущеним, хоч яка в нього борода сива й хоч він себе старим називає. В того п'яниці є щось вічно неповнолітнє й дитяче, що показує йому світ завжди гарним і в рожевім світлі! І може в тім і криється його безталанне щастя!.. Але я не умру через нього спокійно, бо не маю його на кого зоставити. Він—моя найнещасливіша дитина, хоч і як розшарпана й покалічена є доля всіх вас інших!.. Андруша! Андруша!—застогнала нараз мати: вголос і її очі зайшли слізьми.—То ти вибрав собі найординарнішу судьбу! А дитиною мав ти такі чудово ніжні губинята й умів-єсь так любо й щиро пеститися коло матері. А помимо того не проклинали свою матір ні одно з дітей, лише ти один, ти однісенький!.. Господи боже, змилосярдся над нами!

Осип обернувся з переляком до матері.

— Як, мамо?!—кликнув з петаємним переляком.— Цей негідник важився проклинати вас? Чому ви мені про те ніколи передше не писали?

¹ Годна—можу.

² Білля—білизна.

— Тихо, тихо, мій сину!—успокоювала старенька з ледве помітним, гірким усміхом.—Це вже така давня, застаріла пісня, що я її вже й сама забула! А всежтаки по всіх таких тяжких хвилинах сідала я при його постелі й усипляла мольбами до спасителя. Особливо ж одного разу, а він повторяв молитви за мною.

І мов би сама засипляла, повторила півголосом:

— Молився, синку, зі мною...

— Але бійся бога, мамо!—кликнув з жахом, обурено, син.—Того чоловіка, коли б мав його таким перед собою, я був би... не знаю що... а ви могли його до сну успокоювати?! Ви ж мали безпритомну звірину коло себе!

— Тихо, тихо, мій сину!—успокоювала старенька мати як передше, лише тим разом неказано лагідним голосом—це вже така давня й застаріла пісня, що я її й сама більше не тямлю. Хто б ще й згадував та зворушався нею! Тодішня ніч, коли воно все скоїлося, пожерла все... Це ж була тихесенька, ясна, місячна, зима й морозиста ніч, а смерть заодно виблискувала косою коло моїх вікон. Чи ти думаєш, що чоловік не рад, коли годен перед нею зачинити двері й молитвами уложити до сну того, до котрого вона наближалася? Ти не знаєш нічого про такі ночі й тому в осуді твого безталанного брата бракує тобі розуміння, лагідности й доброти в судженні таких речей!

— Але, мамо, батько! Чи він жив ще тоді?

— Жив. Це трапилося якраз перед самою його смертю, і він перебував уже тоді з твоїми обома сестрами, Лідкою й Оленкою, у твого шурина в місті, під лікарським доглядом... а я, в оцій самотності, була тут сама одна, з Андрушкою...

— Як воно сталося, мамо? Як сталося? Прошу, розкажіть мені!—просив зворушений син і, підійшовши скоро й близько до неї, сів і глядів неспокійним поглядом на білоголову матір.—Це муsite мені, мамо, оповісти, це я мушу знати, цього я Андруші не прощу. Нехай що він безталанний, нехай що й я не щасливіший, але цього я йому ніколи не прощу. Він є звірюкою, а до звірят треба підступати з батогом.

Та тут підняла стара мати палець, погрожуючи.

— Мій сину, мій сину!—сказала.—Коли я помру, я на тебе Андрушу не полишу. Він не є вже тепер ані для світа, ані для людей. Я ще богу дякую, що його душа не запропастилася цілковито. Морально він не збавився, хоч і як він себе змарнував. І він має свої шляхетні хвилини. Не смій обходитися з ним жорстоко! П'яниця він отой мій син, слабої волі, немічний, до того став ще брехливим, лякаючися строгого і збагливого ока свого батька, але в ньому нема нічого злого.

— Я не мав на думці, мамо, що з ним треба заєдно жорстоко поводитися. Над ним треба лише держати сильнішу руку, яка кермувала б ним конче, у його власнім інтересі. Мені його жаль, і я думаю, що найсильніше, що в нім є, це його нахил до пиття. Він був би в силі навіть щось значне сповнити, коли б обіцяно йому в нагороду необмежену волю вплитися. Але всежтаки, мамо, все ж не можу вияснити собі, як не усохли уста його, коли обиджував тебе так нечувано?!. Тоді була також хвилина, в якій повинна була одна „змійна“ голова відбитися! Я не хочу нічого більше казати й далекий від того, щоб зробити вам, батькові, або кому небудь на світі який закид за нього; але мені все здається, що коли б він у молодших літах дїстався був під керму у сильні-

ші руки, як ваші, то з нього були б люди вийшли. Але ви всі разом були занадто добрі й поблажливі для нього: ви, мамо, і батько, і сестри, особливо ж ви й сестри — через страх перед батьком і „сценами“. Це я сам по собі знаю. За те маєте тепер такі сцени, яких, правда, не видно по театральних сценах, але за те вони не менше мороз на тілі викликають...

Матір притакувала головою.

Вона все те знала й ще багато такого, чого інші не знали, знала й те, що другі йому закидували. Господи великий! Знала сама, нехай би лише його не упокорювано! Не упокорювано... Це було одно, чого не могла зносити задля тієї своєї дитини й задля себе, від часу, як злий дух став за ним...

— А скільки вам, мамо, душі й чуття такі сцени коштували, то просто страшно й подумати! Мамо, звідки береться у вас ще серце для того чоловіка?

Вона здержувалася з відповіддю.

В основі був би він її всетаки не зрозумів. Вона була всім дітям одна матір, але й була кожній дитині зокрема з глибини серця поодинокі матір'ю. Мала для кожного з своїх дітей окремі очі і для того годна була любити й там, де другі відчували погорду й ненависть. Годна була сильно й глибоко любити.

Врешті сказала голосно:

— В тих сценах був він також моєю дитиною! Хоч я тоді перед його здичілим поглядом і його словами дрижала. Не зворушуйся і будь спокійний, я розкажу тобі, як воно пішло. Це проста й коротка подія і, як уже сказано, давня й призабута пісня... Не зворушуйся, бо це болить мене! Слухай радше, а відтак і сам побачиш!..

І почала:

— Коли твоя найстарша сестра при своїй четвертій дитині померла...

Простіть, мамо, коли я вам зараз же на початку перериваю,—перебив її син.—Але я ніколи докладно не знав, як жила вона з своїм чоловіком. Я жив все так далеко від вас, зразу при війську, а потім через своє нещасне одружіння діставав так рідко й такі недокладні вістки про всіх, що тільки тепер починаю всі події в родині пізнавати й осуджувати: хоча про найстаршу сестру знаю, що вона зробила так звану „добру партію“ і вийшла заміж з любови.

О, справді, що з любови... мій сину,—притакнула мати.—Вона одна з моїх дітей була найщасливіша. Її муж любив і шанував її незвичайно, а до того малися й матеріально не абияк. Недурно говорили люди при звістці про її смерть, що завидування убило їх щастя, і тому мусіло одно з них умерти. Пам'ятай, сину, де чоловік добрий — там жінка лиха, а де жінка добра, там чоловік лихий, а де обоє добрі там одно вмирає. Так воно буває, мій сину... Мій вік і мої досвідчення життєві переконали мене в тім. Знаєш, сину, що він робив, коли діставав добру плату за свої будівлі, яко технік? Увійшовши до неї в кімнату, він або ставав тихо, незаметно за її плечима й опускав одержані банкноти понад її голову, перед обличчям, або, станувши на порозі її кімнати, кликав її пестливо до себе, кидаючи до неї грішми, мов м'ячем. А вона вже все наперед знала, чому він маневрує за її плечима. Гарні й ніжні хвилини відбувалися між ними! О, вона одна, оця моя найстарша з дошок, була найщасливіша з моїх дітей, хоч і як вчасно покликав її господь від чоловіка й дітей! Так, мій сину, вона була настільки щаслива,

наскільки була гарна й добра. Боже, коли б могла тепер устати з гробу й побачити, що діється з її бідними сиротами, над якими розбивалася й тремтіла, коли б могла побачити, хто й яка їх мачуха, то...

Старенька мати махнула рукою й лише додала:
— Але бог став сам сторожити над сиротами, а одно, цебто наймолодшу дитину, покликав за матір'ю до себе. Всі інші три її сини, хоча й як занедбані збайдужілим батьком і попевіряні поганою мачухою, вчать ся добре й ведуть себе, як бог приказує. Господь сторожить сам над сиротами, як коли яка мати змкне очі навіки... Коли, отже Марія при чертвортій дитині богу душу віддала, занедужав батько так, си́ну, що ми мусіли затаїти перед ним її смерть. Шойно в рік пізніше, коли показалося, що хорий мусів переїхати до міста, щоб бути заєдно під лікарським доглядом, приїхав повдовілий твій швагер і забрав його до себе. Тільки тоді довідався батько, що найстаршої доньки його вже нема. З недужим виїхала й Лідка, що була вже наречена свого шурина, і Олена. Лідка для догляду за батьком, бо вона, можна сказати, була вроджена сестра милосердя і можна було на неї в усім здатися; разом з тим мала вона потрохи доглядати осиротілих дітей свого шурина, котрим за півроку мала стати матір'ю. Ми були вдоволені з того тим більше, що шурик любив її і шанував правдиво. Олену знов вислала я в місто, щоби помагала Лідці, особливо в догляданні батька, бо була сильнішого здоров'я, а подруге, щоби вчилася кравецтва, і тим знала собі колись у потребі заробити на кавалок хліба. Я ж сама зосталася вже тут, дбаючи та збираючи з Андрушою сякі-такі грошенята, щоб продовжити батькові вік. Батько зостався в місті вже

й цілий останній піврік, аж до своєї смерті. В останніх днях того півроку трапилось одного разу, що я мусіла вислати до них в місто Андрушу з грішми й різними, потрібними дівчатам, речами. Як уже мабуть сам догадуєшся, велося нам під той час матеріально дуже недобре. З приходства одержували ми всього так мало, що з тим не було що й числитися; господарка під рукою Андруші приносила лише стільки, що могла нас обое сяк-так виживати; лише часом можна було дещо продати, щоби заспокоїти вимоги хорого в місті або поплатити припадаючі податки. Поволі, поволі, дійшло до того, мій сину, що я мусіла дещо зайве з хати або давніше пристаране продавати, щоб піддержувати здоров'я хорого, то знов, щоб сплачувати затягнені тут і там довги. Отже, як кажу, придбала я одного разу знов трохи грошенят: тяжко прицало воно мені тоді, лише господь один знає, як тяжко; та врешті воно вдалося мені, і я не буду довше згадувати про це. Позапаковувала я до воза власною рукою все, що було потрібне в місті хорому й дівчатам і виправила Андрушу в дорогу з просьбами й мольбами: щоб не зупинявся, бороши боже, ніде по заїзних корчмах та пристанках підчас тієї кількогадинної подорожі до хорого, щоб нещасний паліг не переміг його, та щоб він не протратив і не пропустив марно, що вдома так гірко збиралося. А там у місті хорий і дівчата вижидали нетерпеливо посилки. Власноручно повісила я Андруші мошонку з грішми на груди й, прохаючи та благословляючи по кілька разів, виряжала його так з щирим серцем у дорогу.

„Ти вже не малий, Андруша“, — упоминала я його накінець поважно й по-доброму, — „пам'ятай про те, що батько в останніх своїх днях у своїй немочі

полишений на ласку й неласку своєї родини й що жінка його й діти мають обов'язок дбати про нього, бо він дбав щиро про них усіх від тої першої хвилини, як тільки взяв обов'язок на себе дбати й трудитися для них. І він сповняв це, мій сину, сповняв без огірчення або дорікання, як це іноді трапляється і в найліпших родинах. Тепер же сам знаєш, що він сливе цілком на ласці у свого зятя, а зять немає обов'язку трудитися у всьому коло нього. Пам'ятай про велику гордість твого батька й про гіркі хвилини, які він без сумніву мусить відчувати через ту свою залежність і своє теперішнє положення. Тому,—оскільки нам наші сили вистарчають і дозволяють,—мусимо трудитися для нього й підтримувати його фізично й морально, бо, як сам знаєш, кажуть лікарі... йому нема вже довгого віку... і кінець може наступити несподівано кожної хвилини. Будь сильний, Андрушо! Будь, бодай цей однісенький раз, сильним мужчиною, та виконуй своє завдання чесно й як цього повага хвилини вимагає. Батько буде спокійніший і про мене, коли побачить тебе тверезого. Хто знає, чи буде ще й потрібно їхати з чимнебудь до нього. Вістки про його стан давно не мали ми вже від Лідки, а сам знаєш, що її звичаєм є мовчати, коли йому погіршується, щоб на мене гризоти й смутку не наводити. Пам'ятай і про мене, бо я ж ніколи про тебе не забуваю; неспокійно й нетерпеливо виждати буду твого повороту. Як будеш, отже, жваво їхати та, не попасаючи, як не задержишся ніде, окрім як у батька в місті, то зможеш, тепер же рано, вигідно над вечір бути у мене, дома. Ідь же, мій сину Андрушко... Ідь, і нехай тебе господь щасливо запровадить!"

— Кажу тобі, Осипе,—перервала стара мати своє оповідання,—що, що лише було в мені

сили, щирости й доброти, я все те старалася вложити словами в його груди, аби лише держався сильно і сповнив свою задачу як слід.

І він приобіцяв мені це... поцілував покірно в руку — і поїхав.

Я помолилася, як кожним разом, коли він з дому виїжджав, і провела його. А далі лиш очима пильнувала його, оскільки мені на це лише мій вік дозволяв.

Може він буде держатися, потішала я своє бідне серце. Може бог візьме його в свою опіку, сьогодні ж неділенька свята, то може вона буде для них там і для мене тут щаслива.

Врешті коли мені вже з очей зник, вернулася я в хату, забрала свою палицю і, замкнувши двері, вийшла...

Зразу навкруги хатини й саду, а потім поволі чимраз далі й далі в поле.

День був осінній, але погідний, хоч не саме теплий, і я пішла отак, щоб яку живу душу стрінути. З від'їздом Андруші опанував мене якийсь томлячий неспокій, що підгризав мене неуханно.

Стерня розлягалася далеко й пусто перед моїми очима й теп навкруги можна було відчути якусь дикусамітність. Нараз огорнуло мене, стару жінку, почуття, немов би в тій тишині невидимо приближалась звідкись до мене смерть, і я мала десь тут, або може й там, у землю запастися...

Раз-у-раз мала я Андрушу перед очима, а з ним і дорогу, що нею мав переїжджати, яку я аж надто добре знала. Як і сам добре знаєш, Осипе, маючи, вас у школі, я їздила нею нераз. Отже, я знала, — зразу їхав він гарною, спокійною околицею, потім попри якийсь величезний, пишний л'с,

відтак через малі села, одно передмістя, а вкінці вже прямо до міста. Все те я бачила виразно в душі й немов додержувала кроку з його жвавим, сильним конем, щоб лише побачити Андрушу чим скорше у хорого батька.

З тою думкою вийшла я в поле, а разом з невиразним бажанням в душі стрінути якунебудь людську душу, з якою легше було можна забути самотність тої днини.

На жаль не стрінула нікого. На полях було вже по роботі; а коли хто з сільських мешканців не мав діла до мене, то заходив тепер лише рідко до нашої хати.

Далеко глянула я проте вперед себе й на дорогу, що вела до міста, а не побачивши й на ній нікого, поблагословило моє старече око цілу околицю, як передшє, і я вернулась до хати. Повернувши сюди, побачила я під хатою на присбі коло входових дверей стару Катерину — (знаєш її), — вдовицю по старім дяку і, я можу сміло сказати, мою одну дорадницю й потішницю моїх пайтяжчих днів, а тут одну товаришку. Вона прийшла ще з одним господарем, що вернув як раз нині з міста. Одвідавши там при нагоді й мого мужа вивідавсь він про його здоров'я, спитав дівчат, чи не мають мені що переказати, а тепер прийшов про все оповісти й передати мені поздоровлення від мужа й дітей.

— Ой не добре виглядає наш пан-отчик, татко наш! — перервав господар своє оповідання. — Не добре, і вже зовсім зісох; господь знає, але його пожовкле й почорніле лице не заповідає йому багато днів... Смерть визирає йому вже з очей. Не міг вже добре говорити, а голову мусіла йому вже ваша Лідочка підіймати, коли хотів мене ліпше побачити. Вам лише не кажуть нічого

пані-матко, але я кажу, що ледве кілька днів позістає на цім світі.

Моє серце немов застило в мені, а раптовий жаль відобрав мову. Я відчула параз, як приближалася моя самотність на цім світі, перед якою тремтіла я з самого початку недуги вашого батька. Катерина, та щира й мудра жінка, відгадала мої почув й обізвалася:

— Ідіть, куме, йдіть! Вже-сте десь за тоту годи-ноньку, що там перебули, і смерть у нашого татка побачили! Погадайте лиш про те, що пан-отець вже не сьогоднішні, і що старий чоловік в слабості, а особливо в довгій лежі інакше виглядає, як молодий!

— Та це ж бо то й є! — поправив її кум. — Молодий поблідне трохи в недузі, трохи пожовкне, відлежить свій час, а далі видиш, він уже й у став! Але старий, пані-матко, — звернувся з притиском до мене, — старий прибирає в тяжкій та недобрій хоробі інший вигляд; над старим смерть заєдно похилена, і він мусить так довго глядіти їй в очі, доки вона стоїть над ним і в його очах не відоб'ється. Дай, боже, щоб я оце передше лише так заговорився, і дай йому ще не одну добру й веселу днинку пережити, але я все таки кажу вам те, що знаю. Він був для нашого села, не як пан-отець бувають, але був як рідний тато своїм дітям.

Научав нас, потішав, рятував, до розуму провадив, і ми заєдно жалуємо за ним, відколи мусів з поміж нас уступити. Цей теперішній, молодий, він ніби також добрий і не одно знає й навчає, але щоб по-правді сказати, пані-матко, таким татком, яким бував ваш пан-отець для нас, він нам ніколи не буде. І це не лише я кажу, але й усе село. Так. Але от ще, коли б не забути: пан-отець

просить вас не побиватися й не гризтися, а здатися на божу волю. Я потішав його й казав: „Не журіться, кажу, татку, не журіться. Пані-матка вже також подалася, як і ви, і воліє з палицею ходити, як без неї. Але ви знаєте, кажу, що вона з заліза й навіть тоді з заліза, де іноді й мужчина сльозу з очей зітре!“ Бідненький пан-отець лише сплакав і замовк. Так казав я йому. А панна Лідія, старша ваша донечка, побачивши мене, полишила мене на хвилину на сторожі коло хорого, написала оце письмо до вас, і от його вам! Вона також дуже помарніла й поблідла. Все була дрібна й тоненька, як дитина, а тепер то стала вже така, що чоловік узяв би її на долоню. Ні, пані-матко, вже гнівайтесь за це сміливе слово, або ні, але таки такою гарною, якою була ваша небіжка найстарша донька, то вже жодна з ваших доньок не є. Хіба ще може ваша панна Зоня, що її забрала ваша сестра за свою і ще панна Лідка. Але вже ваша середуца, чи як її звуть, Оленка, то вже таки зовсім ніби від усіх дітей відродилася. Що правда, вона здорова, говірлива, хоч би й тепер, коли батька винесуть не забаром з хати, але при тім і така гостра, що перед нею і чоловік злякався би! Як стеремкотіла на мене, коли я, не знаючи в котрі двері йдеться, зайшов до вашого зятя! Аж мені соромно стало, та на щастя надійшов і він якраз зі мною і вказав на дорогу до панни Лідки. Скажіть, перепрошуючи вас, пані-матко, — тягнув далі знайомий газда, — чи це правда, що панна Лідія має віддатися незадовго за вашого зятя?*

— „Правда“ — кажу, — „Дмитре, правда! Він посватав її зараз у рік по смерті жінки,—пересвідчившись, що Лідія добра й щира не лише до родичів і цілої родини, але й для його сиріток. Коли йому було найтяжче з дітьми, по смерті

жінки, вона допомагала йому в усіх трудах і тому він ушанував її дуже“.

— А така дрібонька й маленька, пані-матко, і така робоча й добра! От то дитина! Дай їй, боже, добра замужем! Я гадаю, що вона й тепер досить має на своїй голівонці! Казала мені, що має дуже мало помочі в усім у роботі й мусить ще, окрім доглядання батька, займатися й осиротілими дітьми своєї сестри... Але читайте лист, пані-матко! Ви цілком забули, що маєте лист у руках. Читайте й не журіться! Господь бог добрий, подбає й падальше про вас!..

VII

Останніми словами цього чоловіка я немов збудилася з задуми про хорого мужа й дітей там у місті; тому перечитала лише скоро й зі зворушенням коротке письмо Лідчене, писане також у поспіху і в очевиднім зворушенні; лист цей був більш-менш такого змісту:

„Дорога мамо! Присяжайте якнайскорше речі і, коли можете, трохи грошенят. Вишліть і мою брансолетку, яку лишила я у вас! Хочу заставити її, бо я не годна дивитися довше на батька, як він у своїх, може останніх днях життя журиться видатками, які привела з собою його довга й тяжка недуга, і як жахається він перед всякою значнішою поміччю свого зятя.

Мій суджений добрий, мамо, дуже добрий, але я це розумію, що батько, будучи, так сказати б, на ласці телер уже в нього, глибоко відчуває своє невідрадне положення. Воно й так уже досить, що ми тут у нього замешкуєм, і що він оплачує лікарів та інші видатки. Правда, що я стараюся з своєї сторони, наскільки лише мій скупий час

і сили дозволяють, нагородити його доброту на його дітях, яких і без того безгранично люблю. (Все я бачу з їх личок нашу дорогу, пезабутню Марійку). Але зате Олена, мамо, за те вона... я мушу на неї тяжко пожалітися перед вами. Вона приїхала в тій цілі сюди, щоби бути помічною в догляданні хорого батька й щоб учитися кравецтва при тій нагоді. Але чи ви думаєте, мамо, що вона справді дбає про батька?.. Нехай господь боронить перед такою поміччю! Нічим не журиться вона, мамо! Ані батьком, ані іншою працею, яка аж кишить вокруг нас... а вже найменше кравецтвом, що ним має нібито колись заробляти собі на кусник хліба. Заєдно уганяє лише вулицями перед вікнами склепів або вештається в кімнатах мого парченого!.. Чи випадає взагалі ходити стільки з візитами, з огляду на таке нещастя, яке спідкало нас з хоробою батька, і яке нас ще надаліше дождіає? Ви, мамо, zostалися з нещасним нашим п'яницею самі вдома, мозолячися й побиваючися, і стараєтесь гірко здобувати той нужденний гріш, щоб якнайскорше вислати його нам знов сюди. Тут хорий батько... що має лише даровані дні перед собою, а вона безжурна... свавільна, тут і там на відвідинах забавляється і то іноді по місцях, куди зовсім не годиться заходити молодій дівчині.

Мамо! оця дівчина наводить на мене безсонні ночі. На мої упімнення й науки, щоби держалася своєї праці, та щоб мала на оці поважну, пезеселу будучину, яка зі смертю батька жде нас, особливо ж її, відповідає мені, що свою будучину має сама на оці, більше, як я, та що вона не має заміру марнувати свої молоді літа і здоров'я по кравчинях, коло чужих „шматів“. Вона завчасу хоче оглянутися за якимсь „добрим мужем“, „Від

шиття суконь", каже, „не став ніхто ситий“ і вона мусить ходити між людей; все що вона, каже, робить, робить з обрахунком і не є така обмежена, за яку я її маю. Додає ще, щоб я нею зовсім не журилася, бо вона має вже „свої літа“. Вона розлазиться з лінивства й недбальства, а що найважливіше най би лиш, ради бога, пам'ятала й уважала на себе та на осуд людей.

Найприкріше й найглибше вражає мене те, що вона до всіх своїх прогульок і проходів витягає й мого нареченого, або просто просить його товаришити їй. Той чоловік так обтяжений працею, що має ледве хвилину часу зайнятися своїми дітьми або зайти на кілька словець до мене й до хорого, а вона випрохує його товариства... За те обіцяється помагати йому в його технічних обчислюваннях і переписуванні, що їй теж не конче потрібне. Йому це, оскільки я замітила, не мило і прикро, а іноді мені видається, мамо, що коли йому всього буде забагато, він кине все й утече з своєї власної хати.

При тім не думайте, мамо, що як коли вона собі що заробить (кравецтвом, чи переписуванням у мого нареченого), то може відкладає дещо й для батька. Боже борони! Заховає все тайком, накупить лакіток, а коли я вмовляю її подумати й про хорого, відказує глумливо, що вона працювала для себе, а не для других. Як хочу, могу дати батькові зі „свого“ — каже — вона мені не буде боронити. „Моїм“ — говорить — розпоряджаю я... а „своїм“ — ти.

Це наша наймолодша, мамочко, наша, як називає себе гордо „повнолітня, без доданих літ“, наш „мізинчик“, якого колишня, дитяча енергія заповідала вам і батькові так дуже світлі результати. Ви певно про все тоді думали, про все доб-

ре, як це звикли добрі родичі, але такої безсовісти й легкодушности, такого самолюб'я, яке проявляється тепер у тій дівчині, ви певно й у сні не догадувалися.

Батько не знає й десятої частини з її вчинків, а з самої немочі й обезсилення став податливим проти неї. Та я, мамо, я вдаюся до вашого материнського авторитету. *Мені справляє Олена журбу; я боюся за її будучину.*

Поздоровляю Андрушу.

P. S. Наша дорога Зоня, мамо, прислала недавно якраз у день ангела батькового, красний, грошевий дарунок для нього; при тій нагоді розлакався батько, як мала дитина. „Мій далекий ангел—говорив—не забуває за мене, а не справляла нам, скільки була вдома, ні найменшого клопоту. О, ви, мої добрі голуби!“ — хлипав хорий, тепер уже дуже хорий, мамо. — „А колись то, як уродилися, ваша мати тяжко журилася вами! А тепер кожне з вас носить дні мої, призначені мені богом, на своїх добрих руках!“ — І при тім цілував мої руки. Мамо, моє серце краялося з болю при тих його словах. Якраз день перед тим урвала Олена тайком кусень його гарного, золотого ланцюжка від годинника і мабуть заміняє його десь за лакітки або за марне лахміття. Не журіться, мамо, але я мушу, хоч і як це мені прикро, поділити з вами мій сум і жаль! Я, мамо, фізично дуже підупала на силах. Мої нерви через неспання по ночах при батьку ослабли до краю. Я нездорова!. Коли приїде Андрушка?“

Слово „Андрушка“ немов прикликала мене з іншого світа. Я не думала вже ні про що інше. Ані про Лідку, ані про Зоню, ані про Олену: я бачила лише свого бідного хорого чоловіка, якому „вже смерть з очей визирала“, і Андрушку в до-

розі до нього. Він мусів уже давно доїкати до цілі, мусів поцілувати вже руку дорогого старця... або, може, тепер десь... цими хвилинами, тепер може вже, певно тепер...

— Дмитре, звернулася я нараз до доброго, чесного господаря, чи не здибали ви випадково мого Андрушу в дорозі до міста? Він виїхав ніні зранку з деякими орудками до батька й сестер.

— Якраз я здибав! — відповів Дмитро. Саме коло передмістя. Їхав звільна, хоч його кінь видався мені мокрисенький.

Я повздержала віддих.

— Чи він задержувався де? — Мої думки розбіглися й не склалися до жодної відповіді самій собі. Але уста спитали механічно: — Чи він попав де?

Добрый чоловік відгадав мій страх з моїх очей або з беззвучного голосу, бо відповів мені якось-то сквапно:

— Віп, оскільки мені видалося, дуже поспішався й не хотів ставати, коли я збирався притримати свою шкапину, щоб перекинутися деяким словом.

„П'яниці й божевільні бувають хвилинами хитріші від нормальних“, зойкнуло мені чомусь у душі.

А голосно спитала я:

— Поїхав далі?

— Так, крикнув мені лише, що їде до батька, й ударив коня батою, немов би хотів мені утекти з очей, і я не міг від нього нічого більше довідатися. Не турбуйтеся, пані-матко! — успокоював мене той простий чоловік, що знав Андрушу й угадав мою журбу. — Він не мав так дуже де вступити. Я його добре знаю! Окрім того мав ще

тільки мале передмістя переїхати. Найгірші місця, а саме тії заїзді корчми на пустих полях він уже минув, тому не турбуйтеся. З вечором будете його в себе мати. Завсігди ж не йде він уже за послухом злого духа, а нині маємо й святу неділеньку!

— Святу неділеньку... — повторила я механічно й замовкла...

Оце довідалася я... Відтак залишили меле старі люди саму з моїми муками, з моєю журбою і з страховищем смерти мого чоловіка перед очима...

Стара жінка опустила на хвилину голову вниз, віддихаючи так важко, немов би держала на плечах величезний тягар.

Осип зложив свою голову вже давно на її колінах і держався перухомо, мов і не дихав.

Нараз підняла старенька голову, втопила мовчки погляд у вікно й дивилася туди довгу хвилину, немов хотіла розібрати з гульби сніжин, чи довго ще до правдивої нічної заметільниці; дерева й старий пліт перед вікнами обсилав уже грубо сніг.

Опісля почала сама далі:

— Відтак настала ніч, мій сину, холодна, пуста, смерти жадібна ніч, з таким морозистим небом, яке приводять з собою лише пізні, осінні ночі. Мене застала вона в закутку, скулену, в очікуванні сина. В кімнаті не було світла. Я не могла його знести. Миліше було мені в сірім сумерку; окрім того щадила я й світла, а в кімнаті й так не було чого видіти. Була вже так напівпорожня. Кілька вугликів, що жаріли в печі й ogrівали страву дожидаючого, вистарчали мені на освітлення, ба пекли мене аж до глибини душі. Було вже коло півночі, а Андруші все ще не було. Я ди-

вилася від часу до часу на вугля, чи не погасло, і вважала, щоб страва була тепла.

Зразу я молилася. за всіх, — спершу за шість померлих, які можуть мене колись на тамтім світі повітати, а потім за живих. Опісля я надслухувала...

Ох, те дождання й надслухування!.. Те надслухування кожного найслабшого шелесту в такій страшенній самотності й тиші!.. А далеко й широко — жодної живої душі, ніякої хатини...

Далеко, широко — ти сам один.

Що то не зачувається отак у таких хвилинах, мій сину, що то не зачувається! — сказала протяжно стара мати й похитала головою. — А до того те нутро! Ох, те, що само з себе глузує, ніколи невмовкає нутро, з своїм почуванням супроти тієї мертвої тиші навкруги тебе!.. От-от, здавалося мені, загуркотів віз... от-от приїхав віз, приволікся конисько, як уже не раз сам один, додому, і я брала палицю в руки, виходила напмацки на двір і розглядалася в ясну зоряну ніч.

VIII

Навкруги було пусто й тихо, не видно нічого. хіба від часу до часу проривало тишину уриване скавуління собаки, що стерегла нашої хатини на далеких, самотніх полях. Тоді, тої морозистої, місячної осінньої ночі, мала я почуття, неначе б я справді чула навколо моєї самотньої хатини смерть, що за мною старою, або за ким іншим, чатуючи, роззиралася. Так сумно переймало щось мою душу й мучило; так невимовно глибоко відчула я свою самотність, горе й опущенність.

Я кажу „опущенність“, мій сину, бо стільки мала я вас ще при житті, тоді ще всіх п'ятеро, здорових і сильних, у розцвіті, а проте була моя старість така сумна й гірка, а всі інші, крім вас,

мертві. Іван, Марійка, і тії, що перед вами покликав бог...

Нараз, воно могло вже бути близько другої по півночі, трутило мене щось сидячу отак потемки, так, що я з своєї скуленої позиції з переляком очутилася.

Я витріщила очі, що їх остаточно втома затулила й стала надслухувати...

Чи добре я чула? Ні. Це виразно загуркотіло щось, мов фіра. Фіра Андруші; і почула я ніби ступіт його сильного, великого коня.

„Андрушка!“ — зойкнуло щось у мені напів радісно, напів жахливо.

„Андрушка!“ і якась пропасниця стрясла мною по довгій, мов скам'янілій нерухомості, в якій, дожидаючи й надслухуючи, сиділа я досі. Я встала скоро. Хапаючи судорожно за палицю, домацалася я скорим кроком до дверей. Щоки мої тремтіли, мов у лихорадці. Я не могла думати щонебудь, — так невимовно важко тяжіло на моїй душі повно неясних і прикрих прочувань. Одно я знала: не ждало мене нічого доброго.

Вкінці ступила я певним кроком на поріг, поглянула перед себе й побачила: он тут недалеко перед хатою стояла фіра й наш кінь, що кидав у місячній ночі велику, незграбну тівь побіч себе та поскубував голосно й пильно нисоку мураву подвір'я. Коло коня стояв з відкритою головою Андруша й мовчки розпрягав його. Мені вистарчило поглянути на нього лише раз, щоб зараз же пізнати, який оборот узяв нинішній його виїзд.

П'яниця відгадав мою близькість. Як уже й був тоді п'яний, а інстинктом відчував мою присутність. Тепер він не підводив голови, але замість усякого, хоч би й одного, слова привіту, щоб усе-

таки відозватися своєю присутністю, підняв погу вгору й ударив нею коня щосили.

— „Гадюко ти! — закликав він. — Усе мусиш стати мені на поводи, коли тебе розпрягаю!“ — При тім почав знов бити коня, чого тверезий своєму любимцеві ніколи не зробив би.

Я не втерпіла. Не могла глядіти довше, щоб до голоду ще й бито вірне й мудре, в додатку й змучене звір'я, яке довезло його непокаліченого додому

— Дай коневі спокій, Андруша! — упінула я строго. — Він певно на бійку не заслужив, він голоден і змучений заслугує скорше на добрий гарнець оброку!

На оці слова підніс доперва Андруша голову вгору й у місячнім сяєві, що нас і коня ярко огоргало, глянула я в пару здичілих, палаючих очей.

Ви не спите, стара? — спитав грубо, охриплим голосом. — Я хотів би лише знати, чому ви не спите?! Звичайно хроните о тій порі так міцно, що ваш беззубий рот викривляється в вас, як у мерця, а цієї ночі такі жваві, як молода!

Від його образи обняло мене холодом, хоч з інтонації його голосу замітила я, що він мало не на божевільного походив, таким неспокійним і диким видався мені нині його погляд, таким відражальним був для мене в цю хвилину звук голосу його. Хоч і як добре знала я його, коли влився, то все ж так цілком роззвіреного не бачила його, здається, ніколи! Я зрозуміла нараз, що тепер треба було зостатися спокійною й уміркованою, щоб не дати злій потузі в нім розлитися, щоб не стратити материнської влади над ним, влади, яку він усетаки в тверезості узнавав, а котрій по п'яному іноді й опирався.

— Скажи мені, Андрушо! — заговорила я знов до нього, піби не зважаючи на його образливі слова, — чи був у батька й передав йому й Лідії, що було треба?

— Чортові передав я все! — крикнув на мене, — чортові, коли вже вам так спішно довідатися про те, чортові! А тепер ідіть і не турбуйте мені довше голови, інакше... отаким, яким я є ині... бачите... он там, як виблискується став? Гадаєте, я не знаю, чому ви дотепер не лягли? Я це надто добре знаю і не потребуєте мені більше ані словечка казати!

— Андруша, мій сину! — упімнула я його, силуючи сама себе до супкоюю, між тим коли мною перед своєю дитиною як у пропасниці теліпало. — Андруша, господь з тобою! Що говориш таке безумне? Я не хочу від тебе нічого, лиш знати: чи ти був у батька, чи бачив його й чи передав гроші й клунок Лідції? Тому й пересиділа я досі ніч. Я не мала супкоюю. Чи ти того не розумієш? Мені здається, що я на відповідь заслужила!

— Мовчіть, стара потворо! — рикнув Андруша. — Завсігди мусите розжарювати пекло в моїй груді! Як коли б лише то було важне, що вас обходить, а більш ніщо! Мовчіть, кажу вам!.. Я не скажу більше ані слова. Інакше... Бігме... уб'ю вас, як...

Не вимовив останнього слова, бо я... хоч і як теліпало мною, опинилася біля нього.

— Тепер ти відповіш ¹ мені на моє питання — сказала я йому — а відтак можеш мене, про мене, і в воду кинути, як твое сумління наказує тобі це. Я хотіла почути лише з твоїх уст, що робиться з батьком. Я жила з ним зверх п'ядесят років,

¹ Відповіш—даси відповідь.

мені не байдуже, як йому в його останніх днях поводитися. Тут був нині в мене Дмитро й оповідав, що він мається дуже лихо. Отже, я мушу щось певне знати. Дивись мій сину!— сказала я, взявши його за руку й потягаючи його за собою в хату, коли б ти мені присягався оп тут усю ніч під голим небом, тисячу разів, що ти не мав нині в устах ані краплі напитку, я тобі того не повірю. Але коли б ти мав для мене й найгіршу вістку про батька, то я тобі повірю, бо маю те пересвідчення, що ти матір у тій справі не обманеш. Вона надто натерпілася з-за тебе!

Андруша вирвав свою руку з моєї, відтрусив мене від себе й кричав, затикаючи собі вуха обома руками:

— Нічого не передав я йому, ніяких грошей і нічого, бо мусів у корчмі лишити, передав я Лідці лише кілька шматків білля, в які нині-завтра прибере його до гробу, бо він уже так виглядає. А тепер уже знаєте, що хотіли знати. І знайте таки на добре, коли вже вас так приперло, що аж мене на тортури ставите, стара потворо! Гадаєте, я не проклинав уже вас нині, коли виїхав з корчми з порожніми руками? Вас і того старця, що звється моїм батьком і сьогодні або завтра на віки очі замкне? Проклинав за те, що дали мені життя! Нехай вам це бог простить, а я вам цього не можу простити, бо в моїй груді не маю нічого, крім муки й пекла; це становить моє буття, яке маю вам завдячити. Ох, наколи б наступила вже раз та хвилина, коли я побачив би вас занімілу й нерухому на марах! Тоді я пішов би спокійно, спокійним кроком до онтої там води й напився б її так, щоб зостався на її дні аж до судного дня... і всьому настав би кінець. Але так я мушу через вас піддержувати те собаче життя,

щоб не ходили ви жебраючи від хати до хати за кусником хліба, бо всі ваші інші розпаношені діти не хотять про вас нічого знати. І їм вигідніше дбати про себе, як про своїх старих! Проч від мене, проч! — крикнув нараз здичілим голосом у тиху ніч і глуху просторінь навкруги і, вирвавши мені палицю з рук та кинувши нею в одверті сіни, залишив мене коло розпряженого коня на місці, — а сам, заточуючися, заволікся в хату. Там гримнув так сильно дверми за собою, що мала хатина задрижала, а малі віконця неначе відзюкнули.

ІХ

Я залилася, Осипе, перелякана з ослабленими теліпаючимися колінами й оглянулася. Але я не побачила нічого крім голих, самотніх піль, освічених місячним сяйвом; над ними тут і там розлягалася імла, і я, я розсміялася, мій сину! Господи, прости мені це, але я розсміялася, і так погано, що сама того злякалася.

Смутна вістка про чоловіка, і горе з отим моїм сином були за сильні, а хвилина для мене, старої жінки, за гірка та тяжка, щоб я могла повзяти якусь певну думку й перевести її якнебудь у діло.

Однак, коли я отак стояла, зворушена до глибини душі, почувала я нараз у своїм усі такий переражаючий і болісний окрик, що я не описала би його ніколи словами. Неначе задеревіла з огляду, переражена й у тій хвилині до всякого руху нездібна, зюкнула я й оглянулася. Звідкись то мусів він піти, той окрик... звідки то конечно? Але Андруші не було вже коло мене, він щойно недавно до хати зайшов. І майже без пам'яті повалилася я до землі й була б так може і до днини

лежала, коли б на та собака не забрехала параз голоско.

Це збудило мене, я підвелася насилу, і лише господь один знає, як я заволілася до хати. Тут же застала я двері від кімнати, в котрій я ще недавно дожидаючи скулена сиділа, широко отворені, а Андрушу з лицем до землі оберненим, хрестом лежачого.

Я прилякла коло його. Мої руки зложилися мимоволі до молитви, і я почала молитися. Голосно й дрижачими устами слово в слово почала я говорити „Отче наш“ Це мало мене успокоїти; ще мала я той страшний переражаючий окрик надто виразно в ухах; була занадто зворушена тільки що пережитим.

Одначе, Андруша ледве що почув мою присутність і мої слова, як підвівся насилу на коліна й почав мене руками доторкатися.

Його очі горіли, мов в гарящі, і він кричав зміненим голосом:

— Мамо, ви вже вмерли! Я вас уже вбив... я чув, як ви кричали! Мамо, Андруша убійник!.. Ідїть, скажіть це татові, я сьогодні свого патрона втратив!

Мене переняло страхом. Я була пересвідчена, що це було чисте божевілья.

— Тихо, мій сину Андруша! Тихо... — успокоювала я його дрижачи, і мій власний голос змінився в тій хвилині до неспізнання. — Господь з нами, твоя мама живе, і знаходиться ось тут коло тебе. Ходи молитися, мій сину, молитися. Проби зо мною про господню опіку й поміч, бо обое ми грішні, безталанні сироти. Тому, хоч би і смерть десь тут коло нас на нас чигала, без божої охорони не сміємо ми на тамтой світ перенестися. Господи, прости нам гріхи наші, ми винуваті! Гос-

поди прости, прости нам! Я билася в груди, говорячи голосно свою молитву, все наново, раз-по-раз землі чолом й устами доторкаючися.

А Андруша, кинувшись наново хрестом до землі, повторяв охриплим белькотливим голосом раз-по-раз:

Ми грішні й винуваті!

Так хрестячися й цілуючи землю та доторкаючися її чолом і устами, врешті обоє ми успокоїлися.

Тоді я встала і, помігши йому, оскільки це мені мої сили дозволили піднятися на рівні ноги, відвела його до постелі.

Тут він повалився мов кусень глини, почав хлипати й битися головою об стінку.

— Я замордував маму! — белькотів він. — А тато мусів уже також померти; Лідка це казала.

При тих його словах повалилася я коло нього на постіль, і заривши лице в подушки, відчула нараз я і знала, що мій приятель, мій єдиний приятель в житті, батько моїх дітей відійшов уже навіки від мене й я зосталася сама одна.

Молитися, Андруша, молитися! — белькотів п'яний, розмахуючи руками за мною, не тямлячи навіть того. Мої уста молилися, а він белькотів молитву за мною.

Так тривало це якийсь час, доки він не заснув, і ми обоє не помовкли, а в хаті не втихло цілковито.

Тоді я піднялася наново, мій сину, і мої ноги понесли мене ще раз із хати на двір... Геть хотіла я, геть до нього, до мого єдиного приятеля, якому я при престолі шлюбувала любов і вірність. До нього хотіла я, який мене своїм окликом до себе, до свого смертного ложа, покликував. Ніхто цього мені не казав, і нікого я не бачила; навкруги

мене дишла лише пустиня піль і самотність, і миготіли зорі, блистіла вода в ставу, але я знала це сама з себе, і вкладаю це в твою душу, мій сину, бо знаю, що хто інший мені не повірить.

Тої ясної місячної ночі помер справді твій батько, а переразливий окрик у моїм усі був мені мов ознакою того.

Слава богу, що я його вчула й зрозуміла. Я мовчу про той жаль, що мене при тім пізнанні огорнув, бо відради по такій страті для мене не було й не могло бути.

Запанувало мною лише одне одвісіньке почуття: „сама вже без нього, сама“ Більше не думала я і не знала нічого. Свідомість мусіла мене остаточно опустити, бо на порозі оцього дому, через який ви мало не всі переступали, повалилася твоя стара мати, Осипе, і перебула тут дальшу ніч.

Ні одно з її дорогих для неї, дваадцятєро дітей не підняло її в її найтяжчій хвилині, не потішило. Жодне з них не промовило теплим словом до неї, так видно їй уже доля судила... Ніби жебрачка, лежала вона тут, а може й гірше ще.

Бо там десь у світі були в неї діти, котрі, одначе, їй мов не палежали.

Ніколи не відчула вона сили самотности й опущення так дуже, як тоді – ніколи! А хто її ніколи так не відчує, той і ніколи не зрозуміє, що в мовчанні й самотності творяться речі, в які за ясної днини годі вірити або їх розуміти... Така була та ніч, мій сину!.. Та горесна ніч, що до решти моє волосся побілила й мене до сьогоднішньої днини смутком прикрила.

X

Осип сидів мовчки перед матір'ю, схилив голову на її коліно, а його пальці ввесь час судорожно рили в волоссі. Вкінці притиснув їх до своїх ушей і крикнув:

Не говоріть більше нічого, мамо; не говоріть нині більше нічого, я не годен більше сьогодні слухати.

Мати усміхнулася, похитнувши головою.

— Тепер уже все одно, мій сину, тепер уже все минулося й перебулося, а те, що ще потім наступило, трагічне й тяжке, застало мене вже однаково саму, з моїм п'яницею. Всі інші мусіли мене покинути. Така була божа воля і так було вже мені суджено! Я лише дивуюся, що мене ще мої ноги посять по світі. Але й те мало свої причини, як усе має свою підставу. Я мала, крім тебе й Андруші, ще четверо дітей, що ще були живі. Василька десь далеко в горах сотрудником, і Лідку, і Олену, і Зою. Мала ж я дожити, як ще їх доля до кінця розвинеться... Але тепер уже може смерть прийти по мене, бо не маю вже нічого дождати, чи радше перетерпіти... Більш-менш дожила всього до кінця... Одначе, раніш, ніж я тобі на-борзі драму твоїх сестер розкажу, ти розглянься трохи на дворі, як там ніч заповідається. Я всетаки боюся заметільниці вночі й мусіла б просити сусіда, щоби виїхав проти Андруші до млина. Туди погана дорога, і хоч Андруша може спокійно здатися на свою конину, я всетаки не затулила б ока, заким не побачила б його дома.

...Осип сповнив волю матері, одягнувся й вийшов; повернувшись одначе аж геть пізніше...

— На дворі, — оповідав, — стихло зовсім.

Він ішов, — як казав, — добрий кусень дорогою, якою поїхав брат; уперше, щоб розглянутися за ним, а, вдруге, щоб успокоїтись, бо зворушившись материним оповіданням, не хотів би розізлений сгрінути Андрушу, особливо, коли б той не повернувся й нині тверезий.

Здалека дзвеніло щось у повітрі, мов дзвіночки, і Осипові здавалося, що це дзвінки брагових залубнів. Старенька мати вийшла собі на двір і сама надслухувала. Не потребувала довго ждати. Звук дзвінків з кожним разом ставав голосніший, а небавом заїхав на подвір'я і сам дожидавий син.

Нині був він лише легко підпитий, але що дорога в полі не була від вчорашньої заверюхи добре уїхана, як оправдувався, тому їхав повільним кроком і от „трохи“ припізнівся...

XI

П'яниця спав уже давно кріпким сном, коли стара вийняла кілька пам'яткових речей із старої дубової скрині, де берегла вже від кількох років собі убрання на смерть і деякі пам'ятки по чоловікові й дітях, і показувала їх синові.

Дещо з того подарувала йому, а одну фотографію, що представляла п'яти-шостилітню дівочу головку, та один записаний зошит, лишила собі, вимовляючися, що мусить одне й друге забрати з собою, як виїде до нього: ті дві речі, — говорила — особливо ж фотографії, нехай положать про смерті на груди їй і в домовину, а все інше зоставляє Андруші і йому.

Осип похилився низько до світла й вдивлявся у фотографію. Мати задержала зошит у руках і, усівши спокійно в кут старенької софи, гляділа мовчки на сиве, все ще гарне лице сина.

— Може була б стала до тебе подібною, мій сину!—обізвалася врешті, коли син відложив фотографію своєї малої померлої сестри на бік.— Лише ти, Зоня й вона малисьте ясне око батькове і його темне шовкове волосся. Зоня мусить ще й тепер, коли вже її перша молодість минула, бути великою красою. Я не бачила її вже з чотири роки... саме від похорону батька, але якраз тоді була вона незвичайно гарна. Великі, ясно-сталеві очі, отінені чорними шовковими віями, зоріли з її білого обличчя предивно тужливим виразом і так немов водили ними чоловіка за собою. Але оце моє чудове любе дитинятко, „чародієчка“ моя, це було б не що інше, і сонцем стало б у моєї хати, коли б невмолима смерть була мені її немилосердно, передчасно не забрала!..

— Бач, сину мій,—тягла дальше—я багато тяжкого перебула, багато дечого забула й зреклася, багато з дечим помирилася, що не пішло як слід, але лише раз відчувала я огірчення проти поставлень господніх, а то тоді, коли мені господь, через два роки після твого відлучення від нас, забрав з помежі вас оцю лобу незвичайну дитинку. Не за красою цієї п'ятилітньої дитини сумую я донині, хоч маю її пишні, мудрі, чорноотінені, оченята в своїй душі живими донині. Лише за тим, що в ній і з нею пішло в землю: це чудно, для декого, може, і смішно, що мати сумує за тим у дитині, що було б доперва колись виробилося з неї. І хоч і як те все могло б бути для третього байдуже, але для мене, матері тієї дитини, або для тебе, її братика, повинні бути цінні й інтересні характер і успособлення тієї померлої дитини, так само, як і заключення з того дитячого успособлення.

— Так, мій сину, — тягнула даліше — мов за яким прекрасним привиддям, сумую я (так назву я те, що пішло з тією дитиною в могилу) за тим, чим заповідала стати, а не могла стати; плачу я, і сумує моє серце, коли її згадую!

Бач мій сину! Коли погляне бувало на кого своїми ясно-сталевими великими оченятами, то той мусів її до своїх грудей притиснути, так щиро, любо й мудро уміло воно іноді на чоловіка споглядати.

Не було такого заняття, яке б воно з захватом не сповняло; і впажай, мій сину, що я розповідаю тут про п'ятилітню дитину й слово „захват“ уживаю навмисне, бо це якраз було те гарне й пориваюче в тій дитині, що воно, маленьке, було в своїм думанні і дрібнім почуванні таке сильне. Дістали ви, діти, приміром, у дарунку якийнебудь подарочок або одіжечку, ви радувалися, убиралися в неї або заховували, як кому чий тодішній настрій наказував.

Вона поводитася інакше.

Насамперед, побачивши та прийнявши свій подаруночок, вона з радощів скрикувала, відтак притискала до щічок і кидала його геть. А сама або летіла на двір, звичайно, в цвітник перед хатою, окружаючи його шаленим летом, ухкаючи з радощів, або як ні, то вхопившись якого стола, скакала коло нього на однім місці, сміючися з утіхи так довго, аж доки не задихалася або не заточувалася з втоми. Тоді випочивала який часок, задивлювалася сяючими очима на дарунок, а опісля розпочинала знов попередню радісну гульбу.

Таке заводила вона в своїй радості, сину, що нам з батьком іноді, приглядаючися їй, сльози тиснулися до очей,

І не думай, що я пестила її більше, як усіх вас; на те не ставало мені взагалі часу й було в мене забагато клопотів; я навіть бувала часами з нею гостра, бо вона бувала упряма й запальчива: упір і запальчивість у дівчат я ганила й здавлювала.

Вона ніколи не зносила врази й зневаги від братів і сестер або других дітей, — зараз загоджувала себе сама. А коли я за лайки, бійку та сварки між вами строго карала, вона віддувала лише свої малі губенята, на скільки це їй удавалося, і відворкувала півголосом, а в тій її інтонації лежала її пімста: „Завтра, о тій самій порі, прийде по тебе Маранда (страховище) або може й циган, і забере тебе з собою, бо я вже з тобою, (цебто виновником) не можу видержати, такий уже ти нечемний!“

Те все є маленькі дрібниці, які собі моя душа про неї мимоходом затямила, але вони держать з собою все її життя в моїй пам'яті. Вона не боялася нічого, її і не можна було полохати, як, звичайно інших дітей. Вона хотіла зараз небезпеці в вічі заглянути, нехай би її і як полохало.

Трудно повірити, Осипе, яка сила фантазії була в тої дитини і як вона, — я можу без пересади сказати, — іноді й по пів години сама з собою розмовляла. Бог знає, що зворушувало та приводило в такий сильний рух її маленькі дитячі думки. Але воно так бувало.

Вона оповідала казки, хоча й те, що оповідала, властиво не були казки, бо вона їх взагалі лише дуже рідко чула.

Вона не була з тих дітей, що, мов ті мавпочки, старих і молодих наслідують — ні.

Крім того займалися ми, родичі, і ви, старші діти, нею мало; і була вона полишена сама собі надто багато. Можу лише сказати, що на її п'ять

і пів рочків, уважай, мій сину, п'ять і пів, була вона „мала особистість“. „Особистість“ умово незвичайно розвинена й мало не геніяльна. Вигадлива, жадібна подій, а на будуче — щось незвичайне заповідала.

Я не в силі собі сказати, хоч і як добре знала ту дитину, з котрої душечки життя било хвилями, що могло б було з неї вийти, коли б була мені даліше жила.

Одно знаю напевне: була б стала видатною на вдачу, — в добрім чи злім розумінні. Але одна велика прикмета або який талан були б у ній певне пізніше проявилися. Якийнебудь великий талан, Осипе, що був би її, може з тісних стін її батьківської хати виніс, а може й далеко, далеко поза границі її батьківщини...

Що за талан, я не можу означити, — заскоро померла вона мені, щоб я змогла була його вже тоді зміркувати й означити. Те, що мені по ній у пам'яті зосталося, був її, життям пройнятий, дух, її чудовий темперамент і її захват до кожного заняття.

Все інше з її маленького й коротенького існування затер у моїй пам'яті час.

Оце, про що тепер тобі так радо згадую — її пишні синьосиві оченята, коли гляділи спокійно й мудро або усміхаючися, далі її гарні, при усміху може заширокі, устонька зосталися в моїй пам'яті, і те все, що ще з неї маю в серці, передаю тобі в душу.

Добре мені тепер на душі, сину, що я могла хоч тепер з кимнебудь про неї поговорити, бо ж вона була радість і втіха тодішньої моєї душі, що потопала в клопотах...

Але дорослою, дорогий сину, дорослою я не можу собі її уявити, хіба найдаліше до п'ятнадця-

тилітнього підлітка, живого темпераменту, повного сміху й сліз, все одушевлена, все готова до діл. О, господи милосердний! — зідхнула. — Чому взяв ти від мене теплокрове дитя і заставив положити в холодну чорну землю!

Чому покликав ти її від мене?

Я ж потребувала також щось ясне, якогось сонця в моїм невеселім житті, повнім гризот і турбот, повнім сліз і драм, потребувала такого ж сонця!

Але твоя воля сталася, не моя, — і тому я мусіла з тим погодитися...

— Поглянь на неї, мій сину, на оцю твою прекрасну сестричку; придивися до неї і візьми її відтак собі. Лише коли я помру, вложіть мені її на груди в домовину. Нехай ліде зо мною в могилу. Сама я не хочу в чорній землі лежати.

З її смертю почалося відтак горе твоїх сестер, — насамперед з Марійкою, а відтак по часі... по часі і з тими іншими.

Брат оглядав ще хвилину образець сестри. Відтак вложив у коверту й сховав на грудях. Опісля пройшовся ще кілька разів мовчки по кімнаті й обізвався:

— Я можу собі цю дитину, що ви мені її трохи характеризували, і котру я трилітню в останнє бачив, доволі живо уявити дорослою. Я можу вам сказати, що, на мою думку, було б з неї, може, вийшло. Я кажу „може“, мамо, бо ми тільки граємося фантомом, заключаючи з дитинної ще натури це або те: та всетаки кортить мене сказати, що було б вийшло з тої пишнозложеної маленької „особистости“, в добрих для її прикмет обставинах: може значна або велика артистка.

— Що за артистка, мій сину? — спитала мати, придержуючи дух.

— Якась велика артистка, мамо, приміром акторка яка.

— Акторка?—покликнула з жахом стара мати. Моя дитина? Попівська дитина? Ні, мій сину, з неї не вийшла б акторка! Вона, донька священника, внучка священників, вона б ніколи не вийшла комедіанткою! Її мати ніколи не дозволила б того, і вона сама не мала в собі жилки до такого легкодушного життя!

Син усміхнувся на дитячий переполох і наївність матері.

— Я не кажу, мамо,—обізвався він, — що з неї була б з певністю вийшла акторка: ми ж так собі, просто, як ви самі казали, „фантом“¹ виробляли. Я зробив лише заключення з того, що ви оповідали, і тому, що спімнулись, що з неї було б, мабуть, щось велике й значне вийшло. Але чи ви думаєте, мамо, що мати доньку великою артисткою це не є честь?

— Може воно й честь, мій сину,—відповіла мати журливо,—лиш я стара, мабуть не розуміюся, мій сину, на тій честі... Може, була б славна газдиня², як її бабуся, або інші жінки священників. Оце було б, може, з неї вийшло. А ти відбираєш мені твоїми новосвітськими поглядами мою думку про неї. Чи це не досить з жінки—вийти славною газдинею?

Син знов усміхнувся.

Бачив він, що мати жила так далеко в своїх традиційних поглядах; між його й її поглядами лежало стільки часу, з його перемінами, здобутками й новостями, що це не було й ніяким дивом, коли вона тут у своїм далекім, глухім закутку,

¹ Фантом—примара фантазії.

² Газдиня—хазяйка.

цеторкнутім новішим життям, держалася тих думок і поглядів, в яких виховувалася.

Заспокойтеся, мамо!—тягнув Осип дальше і вже обережніше. Коли б у неї був справді акторський талант проявився і вона такою й надалі зосталася, якою ви її змалювали, — скорою до діла, спосібною легко одушевлятися,—вона була б між вашими стінами не видержала! Була б якоїнебудь днини привела до рішення своєї долі й відлетіла,— хоч з вашим дозволом, хоч без дозволу, — в світ, щоб свою долю довершити. Бачите, мамо, талант може знидіти невіддержуваний і занедбуваний, звихнутися, але задавитися цілком не дасться він ніколи. Мені здасться, мамо, що хоча й як ви, родичі, провадили нас і строго й старанно, в кінці пішло кожне з нас тією дорогою, якою хотіло. Що до мене,—додав,— то я був би ту пишну душечку, коли б була зосталася між живими й той талант справді проявляла, зо всіх сил піддержував. З неї мусіло б щось пишне, чудове вийти, гординя й честь і для нашого народу.

Так, так мамо!—тягнув трохи роздражнено дальше, коли мати лише заперечаючо хитала головою.—Ми не маємо обов'язків лише супроти себе і своїх родичів, а маємо їх ще й супроти своєї народности. Гляньте, мамо, на жіноцтво інших народів: які були жінки й що тепер сповняють. Цебто, приміром, на полі мистецтва, науки, літератури і, можна сказати, всіх інших полях, де досі були лише мужчини заняті. Чи ви б хотіли, щоб наше здорове, спосібне, я скажу вам навіть з пересвідчення, дуже спосібне жіноцтво держалося завсігди лиш одного напрямку? Нам треба й інших типів, як цього час і вимоги часу жадають. Окрім добрих газдинь і матерей, котрим зоставляю завсігди й усюди першенство, нам треба ще й інтелігентних робітниць

у суспільності, треба артисток і взагалі більших і, так сказати б, знатніших жінок. Цього вимагає розвій культури й також сам поступ. Воно, може, смішно, мамо, що ми обговорюємо з такою повагою мрію про п'ятилітню померлу дитину, чи радше те, що могло б колись з неї вийти. Але воно гарно хоч би хвилину порадуватися тою уявою, що та дрібна істота могла вийти напричуд гарною і значною людиною в житті.

Мене вдовольняє вже й те, що наша народність, котра вже від віків нічого іншого не знає, як утиски й пригноблення, витворює з себе всежтаки гарні й спосібні типи, які в даних добрих обставинах могли б так само досягнути різні висоти, на котрих звикли ми бачити людей чужих нам лише народностей.

А такою хоч ще малою істотою була й оця люба неустрашима квітка, котра вже дитиною відзначалася своєю спосібною й незвичайною особистістю. Чому б нам і ту малесеньку геніяльну душу хоч щирою згадкою не пошанувати?

Бачите, мамо, хоча й яке тяжке й невідрадне було ваше життя, всежтаки були ви, мамо, щасливою матір'ю. В тім розумінні, мамо, що мали ви спосібні й природою гарно випосажені діти, обминаючи те, що в них особистого щастя не було. Гляньте, яка пишна, гарна була оця зозулька... якою інтелігентною, пожаданою і значною була й є ще десь і тепер Зося, а ті інші не менші, з ви-п'ятком Андруші, що вибрав собі багво за ціль життя і... Олена... Але хто, зрештою, знає, що було б в інших обставинах з нього вийшло; я не хочу судити. Але взагалі я можу нині, як цілковито дозрілий чоловік, спокійно про все судити.

Так, так, мій сину — потвердила стара мати з несказаним смутком, — гарними, розумними й спо-

сібними були ви в мене, що правда, всі, кожне в своїм роді й напрямі, лише треба було кожне з вас окремо молотом судьби розпалити, як те залізо, щоб ви кинули навкруги себе іскрами і— або вийшли довершені, або зламалися...

— Може саме через те ми такі справжні українці, раз як одиниці, а там як народність... відповів син.— Тепер б'ють нас молотом, але вже тут і там виприскують іскри, а з часом, мамо... з часом... бо час є паном судьби народа... з часом вийдемо, як не заломимося... до кінця довершеними, як усі інші культурні народи, на які поглядаємо тепер з подивом і поважанням.

Так, мамо, така наша доля, як народности і як твоїх дітей, і з тим мусимо помиритися. Чи вже ми там усі винні, що ви стільки натерпілися, зазнали горя, стали опущені, без даху над головою, zostалися на утриманні мало не одного тільки п'яниці,— я вже не знаю... Але я маю те почуття, що кожне з нас неначе заковане в якісь тяжкі окуви й мусить їх двигати аж до хвилі, призначеної до закінчення своєї долі, смутком і силою перемішаної...

Так, моя мамо!.. А оцю маленьку, прегарну артистку заберу я з собою, бо вона мені, надто своїми очима, нагадує Зоню. А до Зоні, мамо,— тягнув син далі,— коли вже саме тепер зійшли ми на сестри, маю свій окремий жаль. Скільки я разів звертався до неї та просив писати мені обширніше про родину, її життя-буття, а головню про себе, то вона все так завзято мовчала, що я остаточно втратив надію розрухати її до переписки зо мною, і всяка кореспонденція між нами урвалася. Вона якось так дивно держалася проти нас усіх, мамо, так дивно, немов би ми не були її брати й сестри, немов би вона сама не належала до священничої родини.

Це мене іноді дуже боліло. Боліло тим більше, бо я добре знав, що хоч яким огірченим та розжалобленим був батько проти мене, — він жодному з дітей не забороняв листуватись зо мною.

І коли б не Василь, чи як то я його радше зчу „малий“, був би я ніколи не знав, що діється в родині, хто живий, а хто ні. Зоя мене найбільше дивувала, бо про інших знаю, що кожне мало якусь працю, особливо ж Лідка й Василь, але Зоя, проживаючи при заможній тітці в добробуті й супокоею, могла колинебудь узятись за писання й повідомити мене, про що я її стільки просив!

Вона чудна дівчина, мамо, вічно думками про-йнята... бодай такою видалася мені, коли я її востаннє бачив.

Чи вона мала в дитинстві щось спільного з оцею малою артисткою, мамо?

В очах обоїх лежить велика подібність.

Дуже мені жаль, що я не міг її перед смертю батька бачити; хоч цього дуже бажав собі, та я жив так далеко від тітки, до того держала мене моя служба й мій нещасний хлопець мов окованими, так, що я одвідини з родиною все відкладав до мого повороту на батьківщину, як і сталося. А іноді я так тужив за всіма вами, особливо ж за сестрами, що лиш один бог знає як!..

Лідка одна була тою необмежено доброю, що мала для всіх любов і час, лише знов вона надто привалена працею й зайнята сиравами всієї рідні, щоб могла мені часто, а до того, як я бажав, „обширно“ про все писати, що діялося в родині. За тою з моїх сестер буду я сумувати, мамо, доки мого життя... — додав з ветаєним сумом у голосі. — Бо що вона мусіла так вчасно й така зранена з життям розпрощатися, це була надто жорстока гра судьби, щоб з нею хоч би й коли можна було по-

мириться. І коли б ви не були щіт надто змучені, я б вас просив оповісти мені докладно драму сестер. Хто знає,—додав поважно,—коли будемо знов так разом, у такій тишині і свободі, як тепер, де я у вас з своїх звичайних клопотів і денних зворушень відпочиваю. Так само знаєте може ви, і зрадите мені „тайну“ нашого Василька, чому він не хоче, щоб ані я, ані хто інший з наших одвідав його в його забутім закутку та приглянувся його життю. Що за тим його бокуванням від людей і родини не може нічого доброго критися, а що найменше нічого соняшного, я годен собі й доповісти, але всетаки хотів би я розібрати, котре з ьаших дітей судьба найтяжче молотом була.

Старенька білоголова мати не відповіла нічого.

Вона тиснула судорожно дневник своєї найкращої доньки Зоні до грудей, і її уста прошептали ледве чутно:

Кожне з вас окремо, а зовсіми нами й за всіх вас —вашу маму, мій сину!..

XII

Після недовгої мовчанки з обох сторін почала старенька мати своє оповідання:

— Коли я прибула на похорон вашого батька в Н., я здивувалася, що Василька, котрий, як і ти, запомагав нас матеріяльно по змозі, саме в такій поважній хвилині не було на місці. Бо що тебе не буде, я знала, розуміючи, що час до приїзду на похорон був закороткий, і що ти доїхати не вступиш, хоч би й як бажав віддати батькові останню честь.

На Василька одначе я числила з певністю. Бо хоч і як далеко кинено його службово в гори,

то все ж на похорон батька мусів він, син, священник, конче прийти. Це видалося мені просто обов'язком з його сторони. Одначе, він не приїхав зовсім і похорон відбувався без нього. Кілька днів по похороні сиділа я з своїми трьома дівчатами, бо й Зоня була ще тут, у Лідки в кімнаті й ми про різне радили й оповідали, особливо ж про Олену, при чім Зоня радила, щоб Олена не зоставалась довше в місті, але виїхала на довший час до Василя.

— Він — мотивувала вона цю пораду, — сам один, безженний, буде певно рад, як сестра заживе в нього, оживить його самотню хату та перейме по часті його гасдівство в свої руки. На таку думку обурилася Олена так сильно, накидаючися незвичайно на сестру, що я просто мусіла її до чемности упімнути.

— Де ви хочете мене загребти? — кричала, — між мужиків, ведмедів та ліси? І ви думаєте, що я вам туди справді піду?.. Таки зараз! — репетувала. — Пождіть трохи. Я не така дурна, як ви гадаєте, і вибийте собі те з голови! Окрім того, — додала з неописаною злобою, — Василь мене не потребує: він має вже жінку при собі й не потребує нікого. Рішучо нікого! Він... — вона відіхнула, отворивши уста до дальшого говорення, але тут уже впало мені в око, що Лідія замкнула їй своєю рукою уста.

Одначе Олена, витрутивши її руки, крикнула грубо, роздражнено:

— Що це за мода з тією вічною таємничістю? Воно вже час відслонити ту глупу тайну, скарб той. Що знає його село, знає, певно, ціла околиця, знають інші, Лідія і я, те може й мама також знати! Любовницю має він при собі, мамо! — крикнула. — Любовницю... абисьте знали, просту хлоп'

ннику, от що має! А має, бо був у своїй молодості глупий боягуз, сторонив від дівчат і жіноцтва, не залюбився як слід, щоб аж оженитися... хоча б навіть так, як Осип, а тепер має. До того, будучи богословом, дав на себе вплинути підмовам усяких церковних властей, висвятився безженним і потім те все пімстилося на ньому в такий спосіб! Тепер має „безженство“, мамо,—глумилася,—має наслідки всіх „високих ідей“ про католицизм і „Рим“, чим фанатизують ті „власти“ деяких з нашої ідеальнішої молоді, використовуючи якраз той їх ідеалізм і мрії до своїх політичних цілей, а інакше сказавши їх нищать. Це я, мамо,—додала енергично,—не говорю з своєї власної голови... це чула я від інших, старших. Де, як і коли... не належить сюди, але воно правда. Бо Василь не є щасливий, мамо! — репетувала вона, мов молодила. — Він справді не є щасливий, ба навіть дуже безталанний! Непаче той злодій глядів нам в очі, а від батька то так сторонив, перебуваючи тут одного разу в якихсь там своїх церковних справах, немов би забрав йому тайком його майно. Але мені сказав, виходячи в поспіху, на самоті, ось що пощирості:

— Не віддавайся лише, борони боже, ніяким мріям та ідеям, сестричко, а коли тобі який чесний чоловік подобається, не перебирай багато, а виходь за нього. Це ще найрозумніше для обох сторін. Самота приводить лише нещастя, приводить завжди драми з собою, правда, не криваві й не все видимі й голосні, але, будь певна, не менше трагічні. Я їх маю ось тут!

При тім ударився в груди, що аж задудніло, і пішов, а я розплакалася. Він дуже нещасливий, мамо!

— Запізно, — казав, — отворилися його очі! Та, що вже робити! „Пропало!“...

Таке його життя, і тому я таки до цього не піду. Не піду! — кликнула дуже роз'ярена, — бо мені не хочеться між мужиків. Не з яких там естетичних причин, а попросту, як кажу, що мені не хочеться йти в пустиню й бути якоюсь шаховою фігуркою, котру можна совати сюди-туди по вподобі. Щоб ви це знали, мамо! — додала енергичніше. — Помиріться з тим або ні, а я зостануся тут. Моєю будучиною не журіться, я собі її вже сама уладжу. Не задовго довідаєтеся про все. Отже не журіться мною! І ти, Зоню... не турбуйся!.. — звернулася їдко до тієї своєї прекрасної, поважної дівчини, що мовчки нерухомо сиділа й придивлялася їй, затагнувши брови над чолом, мов у фізичнім болю. Не журися й ти, бо тобі це й так байдужно, що з нами тепер по смерті батька станеться. Ти, чи віддасися, чи ні, будеш у всякім разі „забезпечена“ вуйком і тіткою, мама мала нас доволі, тому й забрали вони тебе від мами. Тому ти можеш бути спокійна про твою будучину й можеш укладати пляни на карб других, як от тепер і про мене. Але я дякую тобі за те дуже красно! Будьте мудрі для себе! А ти, — звернулася наново до Зоні, — повинна б уже також замужем бути, бо ж ти не є вже така надто молоденька!

Вона не вспіла ще своє речення закінчити, як уже Зоня підвелася біла, білісенька, неначе б з її обличчя зникла остання крапелька крові, вхопила безоглядну дівчину за плечі й з силою та одважністю, якої не був би ніхто по її ніжній, тихій постаті сподівався, не говорячи ні слова, викинула її з кімнати.

— Іди! — крикнула Зоня погаслим голосом. Ти, негідна й безсовісна! Я вже пересичена твоїм „сестренництвом“, я переконана, що так, як ти себе оце показуєш, ти готова появитися завтра й

оповістити нам щось подібне, з тою самою безсоромністю, і з твого життя. Я не хочу тебе більше бачити!

Замкнула за нею двері, потім ще й засунула, і тимчасом, коли Олена гримала й товкла з лютости в двері, сіла вона, і з раптового сильного зворушення, тяжко віддихаючи, сказала, гладячи мою руку пестливо:

— Мамо, ви моя далека, горем похилена мамо! Скільки то крові мусіло вже ваше серце наплати від того, що ви з нами всіма перебули!..

І схилившись, руками закрила старанно своє гарне обличчя. Я сиділа мов паралічем ткнена. Ледве що очутилася я трохи по тяжкій утраті вашого батька, ледве припочила трохи з великої фізичної втоми, що перемагала мене, вже спав на мене цей новий смуток.

— Кажу тобі, мій сину,—звернулася вона до нього,—я прямо не могла собі ради дати. Василько, оця моя вся надія, цей мій тихий чутливий хлопчина, він захвався в багно!.. О, не дурно сказав ти, відходячи від нас, що в нашій родині священники не „правляться“.¹ Ти мимоволі мовив уже тоді гірку правду... І не проти нього зворунулася моя душа, не проти нього одного, лише проти правдивих винувників його безжества.

А Лідія, цей мій добрий ангел, зрозуміла аж надто добре мій настрій, присунулася близько до мене і, вкопивши своїми обома руками мою праву та притиснувши до себе, стала мене потішати:

— Не гнівайтесь на нього, мамо, він не такий дуже винуватий, як би хто думав, він лише неви-

¹ Правитися—вестися, щастити.

мовно нещасний! Винуваті тут лише „великі“ і ті, імен їх я не хочу назвати, що найліпших і найідеальніших наших питомців хитро, тайком, ніби нехотючи, до безженства намовляють і їх релігійний захват до своїх політичних цілей використовують. Що з них там даліше виробляється, їх це не обходить. Їм потрібні лише самі безженні. Я це вже також розумію, як і багато інших розуміє і знає. Мамо,— додала вона пошепки,— Рим терпить скорше такі й подібні проступки, ніж біле священство. Василько не перша жертва й не остання; крім нього знайдеться ще багато інших, котрі дадуться, в своїм ідеалізмі та своїм молодечім запалі, затягти й зігнути. Не журіться, мамо, воно й так не дасться змінити... Ви вже помирилися з тим фактом, що він дався безженним висвятити. Це був для вас, може, такий самий удар, як той, коли вам Рут Осипа вирвала. Жаль лише в тім... Ви поклали всю свою надію на Василька. Він був ще одинокий ваш син, від котрого могла вам прийти на старість якась радість і розвага. Щасливо одруженого надіялися ви його при собі бачити, а з часом і на тім кусничку землі так само трудящогося для свого люду й тої громадки, для котрої батько щиро посвячував стільки років свої сили і знання, а врешті з усього того нічого...

— Багно!— простогнала я насилу.

— Смуток, мамо!..—поправило благородне дівча.

Василь не приїде ніколи в наші сторони, мамо,— говорила Лідія даліше,— він надто цінить пам'ять свого батька, він надто чесного успособлення, щоб міг відважитися в очах громади свого так дуже шановного батька провадити

Великі—означав вище начальство.

звихнене життя, яке там у своїм відлюднім закутку провадить, а яке змінити вже, як сам мені признався, не годен. Справді, мамо! Це сказав він мені сам, і це була причина, чому не хотів з вами стрінутися і в очі поглянути, не міг на похорон батька прийти. Йому, мовляв, невимовно тяжко з нами бачитися, бо, каже,—зараз пересвідчується наново, чим міг був для нас стати, а на чім опилося його життя... Він не уміє неправдою орудувати, на те він уже з природи зачесний і за-сильний у почутті обов'язку, і вже через те саме можна його все ще шанувати й любити. І тому, дорога мамо, любіть його й далше, як досі любили! Він добрий, мамо, лише покалічений судьбою...

— Як можу я — казав мені — проповідати людям слово боже, коли проваджу сам життя ложне й нечесне?..

— Про це й ще багато про що інше жалівся він мені, і серце мені краялося при його словах! Бо кожне з його слів була кров і кривава правда. Його життя звихнене, бо він, по своїй природі, був би найліпшим мужем і батьком, а тепер, може й добрим священиком не буде, хоча й сам вибрав собі свій стан. Хлопчиною хотів бідний на море йти, тимчасом на суші навіки втопився..

Для нього тепер найліпше, коли останеться там, у глибині своїх великих гір і лісів, посередині своєї, йому прихильної громади; буде далеко від культурного світа й ніхто йому, ні він другим, у дорогу не ввійде. Ви думаєте, що його справді не хотіла ніяка дівчина й тому він безженним висвятився? Коли б не беззиглядність і жорстокість Олени, я б вам ніколи його сумної тайни не виявила; а так перенесіть уже її, перенесіть, мамо, бо вже ж воно інакше не буде... Помоліться за

нього, як уже за Осипа й за нас усіх інших до господа бога молитись. А Олена!.. О, мамо!... крикнула вона нараз болізно: — Мені здається, що вона між нами лише на те, щоб ще колись вам, а особливо ж мені, навела великого жалю й горя! Най бог боронить її і нас від нещастя, але я маю такі прикрі почування, особливо ж коли вона входить раптовно й несподівано в мою кімнату, що зараз попадаю в переполох і мимоволі гадаю: ось, ось, уже несе якусь смертельну звістку!.. Я боюся її, мамо, і коли молюся нечорами, то прошу все господа бога, щоб відвернув від неї всяке горе, бо тоді мусіла б одна його часть і на мене власти...

Я не могла нічого відповісти... Я була надто сильно зворушена й зранена заявленням і тайною Василя, щоб була в силі якунебудь думку про Олену скласти й голосно заявити. Підняла лише мимоволі мої руки й опустила їх на головки моїх, обік мене сидячих, добрих, тепер тяжко затурбованих, голубок, а мої уста прошептали благословенство.

Лідія захлипала, розплакавшись так голосно, що я вслід за нею розворушилась напово до сліз, а Зоня похилила ще нижче голову й заслонене обличчя. Вона ледве ж дихала, такою непорушною видалася мені. Що її тоді зворушувало, могла я собі аж пізніше сказати, або вгадати... а однак... однак, яке несказано чутливе, глибоко чутливе дитя сиділо тоді коло мене! О, ти моя жрице! ти моя прекрасна й чиста жрице! — прошептала нараз білоголова мати, встала й вийшла тяжко зворушена з тихої кімнати.

За кілька хвилин вернула назад і, усівши у свій куточок, оповідала далше:

Остаточно заспокоїлася Лідія і перестала плакати, а Зося, присунувшись до неї, сказала:

Не про яке-будь нещастя, що нависло ось у повітрі, пора тобі тепер думати, Лідочко, та мучитися цією дівчиною, що кипить з самолюбства й перозуму. Подумай про твоє здоров'я, та про те, що ти небавом заступиш матір осиротілим дітям нашої сестри. Олена не потребує твоєї журби. Її місце відтепер, як і твоє, це дім нашої матері. Вона мусить слухати, вона ще не повполітня, а коли їй цим разом дати волю, вона внесе нам справдішню горе в дім. У мами на селі знайдеться для неї досить заняття, а ти мусиш перед усім випочати й на силах скріплятися. Так, моя добра й щира сестрице! Не трать зараз відваги. Ти обезсилена й зденервована й бачиш усе в найчорнішій світлі, а це не повинно бути ні задля тебе, ні задля матері!

— О, як правду говорила оця моя дитина і як добре угадала вона характер Олени, хоча й не знала її так надто добре. При звичайно коротеньких відвідинках моєї сестри з нею в нас, не мали сестри багато часу, щоб собі обопільно заглянути в душу й розібрати себе по успособленню. Лідія оперлася довірочно й безмовно на гарну свою сестру, не сказала більше ні слова, лише втирала від часу до часу сльози, що ринули їй неовладно з очей.

— Ти маєш слухність, — обізвалася вкінці. — Я знаю, що ти маєш слухність, але я неначе вижу, що Олена не має нічого доброго на думці, і побачите, що не потриває довго, а вона внесе нам нещастя в дім! Коли б ми могли лише як-найшвидше вибратися звідси, мамо! Коли б як-

найшвидше, то тоді б я напевно свобідніше віді-
дхнула! Але після того я не повернуся сюди скор-
ше, хіба аж по моім весіллю. Але вже тоді буде
все добре і я не буду ніяких тіней у своїй хаті тер-
піти!—Так говорила вона й ставала чим раз спо-
кійніша.

А що її незвичайно вражлива вдача в своїх пе-
редчуваннях не помилилася, справдилося зараз же
другого дня, о тій же самій порі, в пайстрашні-
ший спосіб.

XIII

Другого дня це було—пригадую собі—в по-
неділок, сиділа я знов з Зонею в Лідиній кімнаті.
Зоня визирала в вікно, чи не надійде часом тітка,
котрої дожидала, щоб вернутися з нею додому,
а Лідка шила сквапно якусь одежину для най-
молодшого свого будучого пасерба. Нараз почув-
лися кроки в сінях і по недовгім часі отворилися
двері й у кімнату увійшли—мій будучий зять,
Лідчин наречений, а за ним Олена... Мій погляд
спинився мимоволі на Лідчинім обличчі. Вона
стала біла, як полотно, і здавалося—задеревіла...
І її наречений находився, як вона, в незвичайнім
зворушенні, одначе, як здавалось, дуже квапився,
бо привітавшись з нами обома (при чім унікав
хоч би й поглянути на Зоню), сів, не почекавши
навіть, щоб його до того запрошено, на крісло
коло нас, і почав без усякого вступу:

— Я приходжу, мамо—казав,—у справі, котра
відноситься до ваших обох доньок, до теперіш-
ньої нареченої Лідії і Олени. Мені прикро й не-
сказано жаль, що через деякі причини візьме спра-
ва заручин такий зворот, який вас, своїм харак-
тером, певно не в радує. Але, що вже раз так скої-

лося, я не в силі повернути справу до того стану, в якому вона була раніше. Чоловік, мамо, часто не знає, чи жадає від бога своє добро, чи горе... Я помину причини, з яких сумні наслідки повстали, а сконцентруюся на самім результаті, котрий і привів мене нині до вас... Простіть мені, мамо, — тягнув далі, — що я справляю вам тяжкий жаль, але заразом знайте, що я примушений зірвати заручини з Лідією, з тієї причини, що між мною й Оленою зайшли останніми часами відносини, котрі потягли за собою щодо неї гонорові обов'язки з моєї сторони... Прощення від Лідії я не прошу й не жадаю, але маю надію, що Лідія, шляхетна й мудра, якою завсігди бувала, в інтересі чести своєї сестри зречеться дотеперішніх своїх прав щодо мене й уступить їх Олені. З моєї сторони я готов зараз з Оленою, хоча б і завтра, одружитися, бо це в нашім спільнім інтересі, щоб цю справу якнайскорше до ладу привести.

Він ледве докінчив речення, коли Лідія підвелася і стоячи, хвилю гляділа на нього... Господи боже! Що та дівчина за очі тоді мала!.. Біла, білесенька, стояла вона, а очі зраджували стільки прискаючої, невимовної погорди й ненависти, що ледве чи була б якась людська душа в силі більше виявити; вона неначе чогось ждала; ані одно словечко не зірвалося з її уст. Це, може, і не було можливе, бо страшне зворушення, що опанувало нею в останніх хвилинах, спараліжувало цілковито її уста.

Але я задрижала за неї.

— Чи сказати тобі, що ти є? — спитала прешті насилу, з цілковито погаслим голосом. — Чи зоставляєш мені й те?

Підлий трус махнув, зрікаючися відповіді, рукою і замість усього почав оправдувати своє негідне поступовання.

— Олена, — оповідав він, — заходила останніми місяцями й тижнями, саме коли Лідія поралася, не відступаючи, коло хорого батька й дітей внизу, надто часто до нього, хоч і як це було іноді йому немило й противно, впевняючи його за кожним разом, що здоров'я Лідії „висить лише на одній нитці“ і що поправді кажучи, жде його з нею, як жінкою, не багато добра. Окрім того вона ж силувала його товаришити їй то тут, то там, давала заєдно докази своєї прихильности до нього, доки... доки не взяла його в полон, а відтак і цілковито над ним не запанувала.

— Признайся, зрештою, сама поправді Олено! — звернувся негідний чоловік до моєї ще негіднішої доньки, що ховалася полохливо за його плечима, а від вступу в кімнату не спускала своїх холодних очей з Лідії і Зоні. — Признайся і зроби немилій сцені кінець! — наказував строго, — бач, усі терплять від нашої провини, терплять через нас, ніяк на це не заслуживши, бо Лідія шанувала мене ще з давна не аби як; а в тебе, я знаю, голова й нерви міцні. Тож іди й проси сестру навколішках прощення, бо я потолочив те право погами.

З тими словами обернувся і мало не трутив дівчину перед Лідію.

Але Лідія не вислухала його слів до кінця. При його останніх словах, вона, до крайности знервована, не повдержала себе: витрутила бурхливої крісло, що перед нею стояло, кинулася, не тямлячи себе, до дверей і... побігла. Коли Зоня хотіла за нею бігти, відтрутила її з усією силою аж в середину кімнати, а сама побігла в горішні покої свого нареченого...

Тоді підсунулася Олена до мене, щоб поцілувати мене в руку, але Зоня заступила їй дорогу

до мене і, витягнувши її відтак аж на середину кімнати, задержуючи її руку в своїй, питала аж дрижачим з погорди голосом:

— Чи ти гадаєш поцілунок Юди нечувану зраду твоєї сестрі поправити? Це було б справді дуже легко! Але заким підеш мені, бо тепер маєш зі мною діло, а не з старою, горем прибитою матір'ю, заким, кажу, підеш мені з очей геть, покажу тобі, як поступається з такими як ти.

При тім розмахнула рукою зо всієї сили й дала Олені такий сильний удар у лице, що та, заголовивши на цілу кімнату, аж заколихалася. Відтак отворила широко двері, і вказуючи очима, що вже помстилася за покривджену сестру, не ворушчись ані на волосок, безмовно показала їм -- вихід.

Вони вийшли... Він підлим зрадником, а вона, наймолодша моя донька, як...

А тепер ідім, мамо, й ми, -- звернулася до мене моя відважна дівчина. -- Нам нема вже чого тут шукати. Ви зрозумієте, що це смісно тут у домі цього чоловіка хоч би одну хвилинку довше перебути. Коли б лише Лідка вернулася, — додала занепокоєно, коли б лише Лідка вернулася! Куди могла погнатися?. Виглядала, мов не при умі. Без усякої накидки побігла, коли б де лише не зомліла! Зостаньтеся тут, дорога мамо, а я піду її пошукати. Ви тим часом зберіться, а коли я верну, перепровадимось до нашого від'їзду до готелю.

З тими словами залишила мене саму. А коли повернула (я мало не годину очікувала їх), -- перенеслася вже була Лідка на той світ... Вона не була в силі перенести препогану зраду сестри й судженого, котрого, як слушно говорив, шанувала вже з першого часу його знайомства з Марійкою. Кажу, не годна була перенести і, порі-

шивши зараз у першій хвилині тут же відібрати собі життя, погнала просто до його спальні нагору, там роздобула набитий його револьвер і не надумуючись ані хвилини, погнала собі кулю в серце. Вцілила так добре, що коли суджений і Зоня, покликані вистрілом, полетіли вгору, найшли її, що вже ледве дихала...

XIV

— Так, мій сину!.. Так відбулася драма обох сестер у нашій родині. Що зі мною опісля діялося, я не в силі тобі нині переповісти. Ще того самого дня приїхала моя сестра по свою Зоною й забрала й мене з собою. Там зосталася я мало не цілий рік, щоб прийти до сил, спокою та рівнопаги по всіх страшних подіях і всіх особистих зворушеннях.

Сестра і її добрий чоловік, ваш вуйко, не хотіли мене взагалі більше від себе пустити, але коли я знов почула трохи сили в собі, не задержувало мене ніщо довше при них. До того прилучилася велика туга за моїм давнім глухим закутком, а крім того бажала я побачити й своїх чотирьох внуків підчас переїзду. Але це вже не вдалося мені. Зять, чи, як уже я його від часу зради прозвала, Оленин „муж“, подався, перше ніж розпочалися нещасні зпосини з Оленою, о перенесення у Г... і, а одержавши це місце (і то в короткому часі по одруженні з Оленою), виїхав там зараз, і я дітей не бачила донині. З того часу розпочалося для бідних сиротят пекельне життя. Негідна мачуха, занедбавши їх до крайности, обернула їх у послугачів і так затроювала їх життя.

Від нього одержала я одного разу, а то з нагоди, як вродилася йому одніська його дитина

від Олени, лист, де жалівся гірко на легкодушність та безсовісність і недбалість своєї жінки. Закінчив письмо врешті тим, що його зрада колишній його нещасній судженій пімстилася на ній сама собою в тяжкий спосіб.

— „Я є—писав—через Олену найнещасливіший чоловік. Нещастя не опинилося лише на мені, але перейшло на мої бідні діти, з котрих одно, наймолодший сирок, любимчик Лідчин, перенісся, через недбалість мачухи у вічність, за своєю матір'ю і тетою... А що Лідія вже не при житті, щоб мала смутну сатисфакцію, що вона пімщена, то він, її „убійник“, заявляє це бодай її матері, що пережила її. А більше не має він що писати. Бувають похибки в житті, — додав — ще, котрих не можна вже більше ніколи поправити, а такою похибкою, чи радше заблудженням, був його зв'язок з Оленою. Він приїв окрім їх обох, і його бідні діти до нещастя.

Додому зо мною хотіла й Зоня їхати й бодай якийсь час при мені зостатися. Але що моя сестра не копче з тим згоджувалася, а я своєю дорогою не могла рішитися тягнути те гарне й ніжне дівча в свою смугну пустиню, то вона зосталася, і я виїхала сама.

Я знала. Ні одно з моїх дітей не потребувало вже більше старої матері... Виривати Зоню з її білими, ніжними руками з заможного окриження, де над нею всі дрижали, заперати її сюди, в нужденну й самотню оселю, я не мала права, передавши її сестрі так сказати б „раз на все“, а Василько теж не потребував мене. І так, я вернула спокійно й радо назад до свого п'яниці. Він потребував стару матір завсігди й ми проживали до

цієї пори разом. Коли мені в моїй малій тихій хатині ставало тісно й самотно, я брала свою палицю в руки й одвідувала стару Катерину. Тут, розговорившись й посумувавши з нею про чоловіка й дітей, я здоровшала серцем і очима від околиці, в якій би то не було порі, і вертала розрадувана й заспокоєна. Так допоміг мені господь бог, і так пролинув час аж до пинішньої хвилини.

За той час одержала я оцей щоденник від Зоні і з тим настав уже кінець зо всіми моїми дітьми.

Тепер полишаю Андрушу з старою Катериною, і, коли це вже воля божа, поїду до свого сліпенького внука. Йому стане, може, стара, „горем похилена“ бабуня в потребі. Але потім, мої діти... потім... коли настане весна... привезіть мене сюди назад.

Я може вмру; бо я вже слаба й чую дзвелькіт смертельної коси; я може вмру. Старість зачуває це, і слава богу, що час уже приближається; мені бо зачинає вже на цім світі самій самотно бути... А коли я вмру, то поховайте мене красно. Нічого іншого я не вимагаю від вас. Поховайте мене гарно! Як довго я жила, я все працювала й терпіла, я все вірила в господа й усім добра хотіла.

Поховайте мене гарно!..

XV

Зонин щоденник

Стара бабуня читає своєму двадцятилітньому сліпому внукові щоденник своєї Зоні, від уступу до уступу, висловлюючи при тім (забувши цілковито на присутність внука) свої думки й міркування, так, що щоденник з її замітками має характер якогось музичного дуо.

(Зоня): Читайте мій щоденник, моя далека, горем похилена, мамо, читайте мій щоденник! Уперше в житті потребую я сповідника. Але не такого, котрий подав би релігійну розраду, чи там потіху, а такого, котрий посив усе своє життя тяжкий хрест.

Я була завжди в собі замкнена, уникала (хоча з природи доволі покірлива) всякого, хочби й найменшого улокорення — а остаточно... потребую сповідника! Ви дорога, далека мати! Ви з вашою, горем пригнобленою душею та глибоко зарисованою лінією болю коло добрих уст, будьте ви моїм сповідником, що прийняв би мою сповідь, потішив би мене, а остаточно простив мені, бо чийогось прощення я потребую!

Ви, моя далека мамо, з хрестом, що його наложили на вас ваші діти, а який ви самі несли, будьте ви, мамо, моїм сповідником!

(Бабуня читаючи, хитає сумно білою головою й говорить півголосом):

— Так, так, моя сумовита доню! Я вже відчуваю, чому тобі сповідника потрібно. Ти потребуєш мого благословенства на твої терпіння, і не дурно звернулася ти до твоєї матері!..

(Зоня): Ви знаєте, мамо, яке виховання я отримала, і з якою любов'ю і старанням ставилися до мене тета й вуйко, — як мене опісля впровадили вони в товариство і, хоч того ніколи не говорили устами, леліяли в своїм серці бажання віддати мене заміж за якогось чесного й освіченого чоловіка, найрадше за питомця.¹

Теті й вуйкові, особливо ж тегі, здавалось, що це мусіло б для мене найліпше бути, бо, звичайно,

¹ Питомець — вихованець духовної семінарії, будучий іщ.

нони знали стан духовенства, як і його добрі й недогідні сторони.

В своїм вільнім часі віддавався вуйко (оскільки це йому було можливо) деяким студіям, особливо ж виучуванню чужих мов, як також літератури й поезії. І не диво, мамо, що я, чим старшою ставала й поважнішою, стала його ученицею. Особливо ж деякі чужі мови присвоювала я собі за його порадою і помічно радо й охоче, що дало мені змогу опісля пізнавати чужу літературу. Це знову справляло мені таку приємність і вдоволення, що я, хоч ми жили доволі спокійно й більше для себе, не зазнавала ніколи нудьги й не боялася самоти, як деякі з моїх ровесниць і інших знайомих. Навпаки! Я любила самоту, мамо.

В ній працювалося і роздумувалося так свobodно й легко, а коли вона іноді оживлялася милими й товарицькими знайомими, все вирівнювалося в гармонію і користь.

Мені соромно, мамо, сказати вам:

Я доволі завчасу почула, що моя врода симпатична, та що я можу уважатись „доброю партією“. Зразу не робило це на мене ніякого враження, хібащо справляло мені це хвиливу приємність. Пізніше ставало це мені прикро й важко, а часом просто разило й ображало. Я зрозуміла, що у всіх тім були заміри й натяки на вуйковий маєток, а я, що мала в таких справах свої власні погляди, була в тім напрямі незвичайно вразлива й горда.

Найбільше гнівали мене й ображали самі жінки. Ніколи не сміла я бути дотепнішою, це або те розуміти ліпше, як дехто інший з знайомих жінок нашого товариства або моїх „товари-

шок“, щоб не відогравала зараз „спадщина“ по вуйкові якусь свою роллю.

Остаточню довели до того, що я стала від них сторонитися, стала непривітна, замкнена і зближувалася радше до мужчин, довіряючи їм скоріше, ніж жінкам і дівчатам.

Але й мужчини не говорили правди, мамо!..

Брехали іноді навіть дуже ганебно... але, що найменше, не були бодай такі вузькоглядні й зависні й признавали хоч те, що в мене брови, барва уст і зуби не підроблювані. Проти тамтих я не була навіть і з того погляду безпечна.

Наколи б я хотіла вам розповісти, мамо, як пливло моє дотеперішнє життя в цілості, могла б я хіба сказати,— що до полудня була я тітчиним завідателем у господарстві, цебто в коморі, хаті і т. ін., а по обіді—вуйковою ученицею (вуйко взагалі мало господарством займався), товаришкою і „камраткою студій“. Це були мої наймиліші хвилини, поки не настали інші, ще миліші мені й пожаданіші...

Багато начиталася я і навчилася разом з вуйком; це зміркувала й зрозуміла я аж тоді, коли стала старшою і мала нагоду пізнавати дівчат і жінок з інших попівських родин. Хоча нема де правди діти, мамо,—доньки нашого „духовенства“ виховуються тепер гарно й ніжно,—їх виховання трактується тепер далеко поважніше, як прим. у родин урядовців, що вважають себе все за щось краще й інтелігентніше.

— Учися й читай і це й те, а при тім і господарства не занедбуй,—упоминав іноді вуйко, коли ми в бесіді сходили випадком на тему виховання жінок, їх становища в суспільності, родині та щодо селянського люду. Щоб, мовляв, як станеш колись жінкою священика, і як господь дасть, ма-

тір'ю, знала ти свої діти інакше виховувати, як наші чесні бабки й прабабки, які мали інші поняття про відносини між народом і інтелігенцією, піж їх має велика частина нашої інтелігенції, що або вже надто „*per distance*“¹ держиться від люду, або, як не те, то вже до такої степені інтимна, що хіба лише за шию обнімайся та цілуйся. Перше— не приносить йому користі, а друге— розуму й хліба не дає“. Він мене добре вчив, мамо, і мудро. Приспособлював до життя, але з другої сторони хотів, щоб я і мистецтво розуміла. Він дуже зважає на те, щоб наше жіноцтво було „хоч дрібочку“ артистично виховане. Жінка, мовляв, без тонших почувань, то як арфа без струн. А почуття, говорив, ушляхетняється не лише самою наукою і знанням, але й артизмом (цебто мистецтвом) і красою. Взагалі приписував він впливові мистецтва й літератури велику й благородну силу на виховання людства, особливо ж на жіночу вдачу. І все, мамо, як він отак говорив, ставало мені чомусь так добре й любо на душі й так мило в товаристві його, що я була тоді саме така (я це відчувала), якою була дійсно з природи: і гармонійна, мамо, і певна себе.

Я йому багато завдячую, мамо, дуже багато. Своєю інтелігенцією й розумом виховував мене, як знав, звертався зі мною на шлях до найліпшого і найтоншого.

Лиш одного, мамо, я не годна була ніколи зайти, або хоч би й лицемірити, а це того, що простого народу не любила я ніколи, як цього мене зуйко навчав, переповівши мені його кров'ю підплившу історію, котрої частки я ще й тепер до-

¹ На віддалі.

рослою в житті бачу й розумію... Не могла й не можу любити як слід, хоч належу до нього...

Одначе, мамо, вислухайте мене.

Не тому не люблю я його, що він поставлений у суспільності нижче, ніж інтелігенція, лише я жахаюся того, що є неестетичне в простому народі й не можу перемогти себе, щоб з ним братися, як це робить багато наших інтелігентних жінок і мужчин. Через те має вуйко іноді жаль до мене, і буває це точкою огірчень і суперечок між нами.

Я, мамо, не можу собі порадити; не вмю всі ті „ідеї“ і почування, котрими, наприклад, наша „молодь“, а з нею й багато наших поважних і розумних людей переймається, ставити на прапор боротьби, не вмю, кажу, переводити в практичне. Мені здається, мамо, що до того треба мати окремий дар і хист, а передовсім змогу перемогти себе.

І тепер, коли я вам це оповідаю, відчуваю я, що справляю тим не лише вуйкові прикрість, котрий є дійсно щирим народолобцем і який покладає стільки на мене, пригадуючи й переконуючи мене заєдно, що жінка мусить також прикладати руки до розвою освіти народа,—але відчуваю я, що і вам справляю тим прикрість.

Але, що я тому винна, мамо?..

Що це є за вина?

Це не є зарозумілість з моєї сторони, мамо, о боже мій добрий, певно що ні, бо сотню разів ставлю я собі питання: а що ж таке властиво є ти?.. Та вже через хвилину насувається мені ще і ось яке питання: для чого ж є ти саме такою, а не такою, чи сякою, якими є інші?..

О, моя далека, горем похилина, мати! Якби ви знали, коли я отак про багато дечого з життя

роздумую та розбираю, як глибоко переймає мене чуття покори! Я покірна, мамо, вже через моє релігійне виховання і сама моя інтелігентність силує мене до скромности, — а подруге, я добре відчуваю, що коли б я хотіла вже себе навіть вважати жінчиною „стилю“, я всетаки ще не є довершеним типом і ще нічого в житті значнішого не сповнила.

Та проте, мамо, я є ще й інша.

Що я за тип, мамо, на вашу думку?

Мамо, чи не було б воно ліпше зробити з мене вже з дитинства яку „ремісничку“ і вислати в народ, щоб я попросту моїми спрацьованими руками від хати до хати приучувала селянських жінок до якогонебудь ремесла?

Кому я можу, отака, як є, користь принести? Життя не вимагає нічого іншого, як самої практичності, самої одної практичності, з котрої випливають даліше, немов ланцюг, знов корисні результати. А помимо того, дорога мамо, є люди, які приходять, глядять тихо з подивом на мене, прислухуються так само мовчки цьому або тому, коли я розговорюся,—і вкінці кажуть: „Яка ж вона прегарна!“

Мамо, я турбуюся сама собою.

Якби ви знали, ви, що ціле своє життя не знали нічого окрім журби, гризоти й праці, а перед нічим не жахалися, хіба перед правдивим злом,—якби ви знали, як журюся я собою... а через себе й за вас.

(Бабуня): Я не знаю, моя доню, що тобі відповісти, я лише проста жінка, що у своїм житті не побирала багато (ба навіть жодної) науки, і котрій вистарчало одно святе письмо. Та я лише відчуваю, що ти не йдеш слідом твоєї матері. А себе за щось незвичайне, пеначе за якусь тро-

пічну рослину вважаєш... Я переостерегаю тебе, щоб колись через власну вину (цебто уяву) не придбала собі забагато розчарування. Коли б твій освічений батько жив і ти твою сповідь зложила в його душу, він був би тобі, без сумніву, ось як відповів:

Піди між люди, моє гарне, ніжне дитя, помір твої сили й розумові здатності на других — і ти віднайнеш себе. Віднайнеш і зміркуєш, якою повинна бути. В тобі збудилася туга за своїм власним багатим „я“, і вона мучить тебе й ти будеш тратити дорогий час твоєї молодости на самі мрії. Але пайкращі мрії і пайглибша туга не причиняються ні на волосок до зросту й розвою людського духу.

Лише чесна є ти й покірна, як пристойть правдивій християнській жінчині, і це впокоює мене, і нехай тебе господь удержує такою й надалі. А що ти під типом „стилю“ української жінки думаєш, я не розберу. Але держися простоти, моя доно. Поєдинчої і чистої простоти, а коли خواهеш гарне й чисте серце, то стиль виб'ється на тобі сам собою...

А народ шануй! Гляди бо! Коли йдеш у ліс, ти не застанеш тут такого ладу, як в гарно виплеканім, і з розвагою заложенім, саді,—та за те стрінеш ти в лісі таку силу й потугу, стільки несвідомої поезії і краси з першої руки, про яку в гарно виплеканім саді іноді й не снять, а тобі тоді з подиву серце замовкне, і ти б чим раз глибше й глибше в ліс заходила... Це—той наш народ, моя доно!

Наш дикий, некультурний, так часто погорджуваний і зневажуваний народ.

Народ шануй!

(Зоня): Мамо!

Коли ми любимо, а далі предмету свого боготворення не можемо більше любити, то це так сумно, неначе б ми й ніколи не любили,— так здається мені.

Той мужчина, і я можу сказати значний, по-жаданий і взагалі шанований мужчина,—котрого вуйко й тітка вибрали з моїх поклошників для мене за мужа, і котрому я вже слово дала, як і був він мені ще донедавна все й усім, він мені чомусь вже тепер неначе не той став.

Ні, мамо! Він був би мені тим ще й тепер, коли б якесь заважаюче щось не стало між нас. Уперше через його зависть, що підмулює заєдно його довір'я до мене, а далі через його вже надто критичні вимоги до моєї особи. І все той страшенно практичний розум, котрого той чоловік у всьому вимагає. Він приводить до розпуки!.. І це я повинна й те я повинна. І такою я є, а такою не є; лиш один господь бог знає, як тут дійти до кінця! І при тім запевняє мене (Олексою люблю я його називати), що любить мене до „безумства“, і готов мене на руках носити, щоб я лише була вдоволена й щаслива.

Мамо!

Становище, яке він незадовго займе, зоставляє мене доволі байдужою, хоч це становище мого батька й вуйка.

Він, покинувши філософічні студії, кінчає саме богословіє.

Але не про те хотіла я говорити. Про це мені тут не розходиться, лиш про нього, як людину, чи радше, як особистість.

Гляньте, мамо! Він мудрий і чесний і те, що ми звикли називати в житті „порядний“ і з вищою освітою, як ні один з його товаришів з нашого ліпшого товариства або і його ровесників. Він

працює над собою так, що просто змушує другого шанувати його. Лише що мене в ньому, а також і багатьох наших „молодих“, немало вражає, це те (мені про нього, а не про них розходиться), що він показує надто „кінське копито прози“. І як раз тоді, де я буваю найвразливіша. Коли б він хотів хоч крихітку з моєю вдачею погодитися, хотів зрозуміти мене, не силував тільки до своїх „принципів“, не пристосовував насилу, — скільки менше тіней ставало б між нас!

Я ж, мамо, добра й слухаю охоче, і я його шаную, і він подобається мені (мій золотоволосий), ба навіть бувають, мамо, іноді хвилини, в котрих хотіла б сама не знаю що, ніж його втратити! В тім чоловіці є щось, що мене силує його шанувати й цінити й у дечім його вчинки наслідувати. Я навіть кажу, мамо, що мені не годен ніхто його заступити. Лише біда в тім, що своєю вдачею разить мене іноді до глибини душі, і завжди якраз у хвилини, коли моя душа відчипена приймати саме щось найтонше й найкраще.

Отак любимося й мучимося ми вже більше як два роки, тихо й потайно, мамо. Ізо обоє хотіли ми, щоб світ не знав об тім, що ми заручені й що з нас має вийти „пара“.

Коли в мене є таке бажання, нехай би воно собі й яке там було дрібненьке й неважне, а сповнення його для мене саме значить — „щастя“, він не сповнить його ніколи, хоч би й міг, тоді коли мені на тім залежить. Жде, доки не мине кілька тижнів і я з туги за тим не перемучуся і не поблідну. Це дрібний примір „тактичного“ його поступовання зі мною.

А коли вже мине час муки, з'являється він, словищаючи, що ось-то моє бажання словлено й глядить, чи я радіюся, мамо, і ще „як“ радіюся!

Голосна й бурлива має бути та втіха, котру б він узнавав за щирю, як її вимагає (так він запевняє) „широка українська натура“.

А я вже не годна радуватися.

Вся моя енергія увійшла ще з початку в тугу за словенням того бажання, так що я годна ледве всміхнутися. Тоді він ображається, каже, що жодна жінка на світі не знає точно, чого й коли вона хоче,— змовкає, а як ні, то зачне про такі поверховні й буденні речі говорити, що я, їй богу, не можу інакше, як за все те ненавидіти його в таких для мене невиносимих хвилинах.

Часом мені здається, що в його натурі криється свого роду деспотизм, котрий не хоче узнавати вражливіших вдач і тому відчуває від часу до часу потребу—ту вдачу перемагати або бодай доводити її до розпуки, що йому очевидно справляє вдоволення.

Скільки я терплю від цього, я не годна вам, мамо, сказати й коли б з другого боку не було його гарних і цінних душевних прикмет і коли б не сказано симпатична для мене особистість його, між нами було б уже давно до „сцен“ прийшло.

Але я піддаюся, мамо, тому піддаюся, щоб не турбувати вуйка й тітки. Бо для них виступати з якою скаргою на Олексу—значило б з моєї сторони те саме, що найбільша провина. Борони боже! У них є він уже такою досконалістю з кожного погляду й такий зовсім довершений, що на нім нема нічого ні на волосок схибленого. До того прилучилися б і його патріотичні здібності і діла під „розвагу“ і я б уже тут напевно проти них усіх троїх програла!

Які малі й нікчемні були всі мої „вчинки“ проти його патріотичної праці! Яка малоповажна й незначна

моя будучність з полем праці, проти його будучності і діл!..

І це правда, мамо.

Я це собі й сама кажу, бо вуйко й тітка надто мене люблять, щоб мені те все явно говорити.

Це сотню разів правда, але що я можу вдіяти, мамо? Що я можу вдіяти, що між оцим гарним чоловіком і мною є щось, що мене від нього по-мимо всього в деяких хвилинах відпихає!..

Коли б ви могли чути й бачити, як він провадить себе між народом, мамо! Ви б, хоч і які старі, а напевно прийшли б до ентузіазму.

Просто на руках його носять,—так знає він до них промовляти й з'єднувати собі людей. Коли часом лучається, що він править богослуження замість вуйка, а відтак по службі зачепить цього або того господаря на розмову, зараз юрбою сходяться до нього люди, немов би тут котрий з св. апостолів з'явився і мав для кожного пораду й науку,—для кожного неначе зокрема до його потреб і життя мав осібні слова.

І його поведення не є підроблене, мамо, ні. Воно правдиве, гарне й щире, він сам походить з під сільської стріхи й тому в нім нема з того погляду нічого фалшивого. А проте я не можу так відчувати, як він,—хоч я добре бачу, що воно (як каже вуйко) є знамените й на будучність „хосенне“¹. (Вуйко пророчить йому колись посольство до ради державної). Я стою оподалик від усього його патріотичного діла, придивляюся тихо і, нема де правди діти, я радуюся вим. Я ж бачу людину, котру я люблю,—він здатний, шанований... він значний, а одначе... одначе, що це за нещастя, мамо, живе в мені й загрожує моему пожиттю з тим

¹ Хосенне—корисне.

чоловіком? По сценах в народі (іноді буваю я свідком) приходять він до мене, глядять мені поважно в очі, гладять в лице, як малій дитині, і питає: „Як видається тобі те все? Чи було добре?.. Чому ти не пішла між люди, щоб їх думку почути? Ти можеш це прецінь зробити; ти ж тут у себе дома і з людьми знайома. Їм мило, як буваєш для них добрим і займаєшся їх горем і втіхою. Ти мусиш завжди так поступати, щоб познайомитися наскрізь з клопотами сільських людей. Це навіть по часті і твій обов'язок. Не треба все так відсторонь держатися і поводитися холодно і вдержливо. Мені це не мило. Яка буде раз з тебе „попадя“? Розваж сама! Ти мусиш більше до народу зблизитися“! І знов гладить на лице. А я вже чимсь то неміло вражена й чимсь то відопхана від нього.

— Я цього так не розумію, як ти Олексо! — виправдуюся я; — я зроблю це або надто визначно так, що люди ледве чи схотять по-правді говорити, або й зовсім цього не вдію.

— Це не мудро, — відповідає він роздражнено, — ти показуєш себе такою, як міські поверховні панни. Шкода лише, що називаєшся попівською дитиною і то ще дочкою значного священика, яким був твій батько. Як освічені жінки й чоловіки не внесуть світла й культури в темний народ, то само з себе воно між нього не ввійде. Я не розумію, на що може придатися тобі на селі вся твоя освіта й читання, як не на це, щоб з нього і другі користали. Іди, ти не подобаєшся мені пині з твоїми „зворушеннями“ аристократизму. Коли б не знав я твоєї чесноти й чесноти „твоеї“ душі, що не вміє лицемірити, я б іноді брав твоє горде

Поверхонийі --неглибокий пдачею.

поведення між людом за афектацію,—так немило вражає воно мене в тобі між нашим людом.

При тім ухопить мене так сильно за руку, що я з болю зойкну. Відтак зоставляє на місті й іде знов на село,—пеначе направити на людях те, що я мовчанням і своїм пасивним захованням паброїла.

Я застаюся засоромлена сама, хоч по-правді не маю причини соромитися, бо я сказала йому правду, не затаюючи нічого, і відчуваю виразно, що те, що спонукало мене поступати саме так, а не інакше, було не менш сильне і правдиве, як причини до його повождення.

Іноді здається мені, що коли б те, що я зву в нього „кінським копитом прози“, взяло над ним верх проти мене, він був би в стані, помимо своєї доброти, чесноти і справедливости, розпалившись, підняти й руку на мене.

Такі уявлення, мамо, наводять на мене іноді безсонні ночі,—так дуже вражливою буваю я іноді на його поведення. Він, розуміється, не має й поняття про те все.

Його дратує якесь „щось“ у мені, в тій самій мірі, як мене в нього „кінське копито прози“.

Так буває делькими часами.

А іншими знов люблю його, мамо, так, що який він собі й великий та міцний, я б його просто „проковтнула“ в свою душу. Такий симпатичний мені та потрібний для душі. Коли б, хорони боже, прийшло між нами до розлуки, я б могла поступити, як Лідія.

Чи це не любов, мамо?

Це любов, бо він подобається мені, а його врода мені, як кажу, неказано симпатична, бо—гарний. (Він трохи похожий на Осипа, лиш трохи вищий).

Наша любов, мамо, то щось таке, як казка. Барвна, повна надій і тривоги, повна суперечок, а може трохи і штучна...

Тета радується нами, неначе з нашим одруженням отвориться і для неї якийсь там „рай“. Так дуже цинить і шанує вона того чоловіка; так само і вуйко. Ліпшого забезпечення (говорять) не могла мені доля виробити. Чесний мужчина, інтелігентний, тії самої народности, що й я. і шановний—усі умови промовляють за щастям. І я сама це бачу. Одно з нас є доброю партією, мамо: він або я. Одно з нас обох в тим напевне, але котре, я не знаю вам сказати.

Я склонюю лише свою голову низько перед вами і признаюся до якоїсь виви проти того чоловіка.

Лише вина тяжить у мені якоюсь ще мені самій незнайомою тайною...

Стільки кажу вам, мамо.

Олекса і гарлий, і добрий, і значний і я його люблю. Але, мамо, моя далека, горем похилена, мамо, прийдіть мені на поміч!

Коли Андрушу п'яного, на пів мертвого, його коні додому волочуть, він не такий безпомічний, як ваша гарна, боготворенна донька в деяких хвилинах свого так часто і так дуже завидуваного життя...

(Бабуня): Я чую, моя дорога дитино, що ти терпиш; твоє лице чимраз то блідне й блідне, а очі твої, тії мої прекрасні оченята, дивляться чимраз сумніше перед себе.

Але в жінок бувають іноді настрої, що їх так легко словами не розвієш. Я вже стара й горем похилена, можу тебе хіба до серця пригорнути, поблагословити й віддати опіці господній. „Віддай господу богу твою життєву дорогу“, кажу я, а

далі: Зноси терпеливо оце твоє „ніні“ задля будичини твоєї.

Мужчина, що про нього розповідаеш... він... (я бачу) мудрий і чесний, саме для життя слосібний. Його чеснота й розум не стерплять, щоб ти мала в житті терпіти і плакати.

Те, що ти називаєш у нього і других „кінським копитом прози“, це з твоєї сторони лише пуста уява й химери, а по-правді ніщо інше, як твердий світогляд, котрого тобі бракує. Ти надто вже в добрі й безжурности виховувалася і виростала, щоб на житті розумітися. Коли б який вихор життєвий над тобою звівся, ти б або зламалася або згинула з журби. Та оцю нещасну вражливість мусиш ти старатися гартувати і притуплювати в собі. Вона тобі, особливо ж в пожиттю з простим людом, не вийде на добре і користь. Як хочеш ти, приміром, з такою вражливістю і тонкістю відбирати від людей для приходу датки, котрих і так тверезим чуттям... тяжко видобути. А ти будеш мусіла робити це, моя донцю; життя бо і досвід присилують тебе до того. Чи тета поступає, може, інакше? А інші, а й я робили ми інакше?

Ні моя, дівчино, ти ступила твоїми почуваннями і думками на якийсь... досі нетиканий нами шлях: ні я так не думала, ні старші сестри твої; жодне з моїх дітей не було таке, як ти!

Держися лише того чоловіка, якого тобі господь надіслав у тім добрім, чеснім молодці. Зрозумівши його з твоїх оповідань на свій лад, я дякую господу, що він звів вас разом.

І не забувай, що він здобув, те все, чим вже досі є, власними силами. Твій обов'язок твердо по його стороні стояти. А передовсім будь добра, моя дитинко, будь добра! Ти ще не знаєш, яку

вагу має доброта і смиренність у домашнім пожиттю. Правда, воно вже давно було, як була я молодою й нареченою, але ніколи не було в мене іншого бажання, як бажання твого батька.

Стережися, моя доню! Гляди на твою будучину і твоє щастя тверезими очима. Бо яка тобі остаточно користь, як мовить слушно Олекса, з усієї твоєї освіти й читання? Нащо воно, як остаточно не на те, щоб з нього не набути хісна в житті? Як будуча жінка священника, маеш ти перед собою широке й гарне поле до праці й ти мусиш працювати. Ти будеш і діти мати, а вони приведуть з собою горе і клопоти для тебе, бо з їх прибуттям на світ руки й ноги не спочивають більше.

Ти турбуєш твою матір, моя прекрасна дитино, так як (я це замічаю між твоїми словами) турбуєш і дратуєш твого судженого. Слухай його і йди в слід за ним, мов за учителем твоїм! Його воля нехай буде і твоя воля. А народ шануй і люби, бо інтелігенція не є нічим іншим, як лиш вицвітком його, — а ти сама нічим іншим, як дрібна квітка з її осередку.

(Сліпий внук): Бабуню, бабуню! Не говоріть до неї так строго. Чи ви не відчуваєте її потайного смутку? Подумайте і про її душу! (По хвилі задуми): Опишіть мені її вроду. Як вона виглядає, коли її вже всі влажають за таку гарну? Які в неї очі? Я ще не втратив розуміння барв.

(Бабуня): Вона, мій синку, висока й ніжною тонкості в постаті, а очі її немов з небесної блакиті викроєні й чорними віями отінені, великі й такі прегарні виразом туги й м'якості, що проти них не міг би хоч би й хто холодним устоятися. І чорне в неї волосячко, що прилягає пестливо до її живчиків і чола.

Лише вона і моя дрібненька квіточка, що мені її господь дитиною забрав, були такі подібні до себе й гарні. Але коли та була б (коли б жила) перекинула хату від стін догори, ступає оця тихо своєю дорогою й мовчки справляє смуток усім найліпшим, що люблять її.

*

(Зоня): Мамо! Оце мала я не аби яку суперечку з Олексом. Він указував мені на кілька дівчат з попівських родин, що визначалися своєю працею й співучастю в народніх справах та викликали останніми своїми ділами, між іншими агітаціями й відчитами, подив і похвалу цілої нашої околиці.

— Чому оповідаєш мені це з таким сильним притиском? — спитала я його, відгадуючи вже й без того причину його моралі.

Тому, моя мила, бо мене гніває твоя пасивність до такої потрібної у нас діяльності. Чи ти соромишся тієї народности, до котрої належиш, що держишся осторонь від усякого національного й патріотичного руху та взагалі від народніх справ?

Його слова збунтували мене.

— Я не маю до того найменшої причини, Олексю. В мене нема лише надхнення робити щось у тім напрямі. А щось удавати, до чого не маю правдивого дару й почування, чи радше охоти, мені противно. Я не маю здібности до голосної, неспокоїної праці, що буває іноді переповнена й різними рівно ж голосними сценами. Ти ж це добре знаєш, а мимо того мучиш мене однаковими закидами. Лиши це, Олексю. В тім напрямі воно не буде інакше. Бачиш, мимо того, що мене одушевлення й ентузіязм, як узагалі щирі й теплі поривання

нашої молоді, часто до подиву поривають, але щодо мене — я себе не можу перемоти, щоб ні з цього ні з того виступати з себе і свою душу виставляти на оглядання.

— Так?—крикнув він.—То це значить у тебе „ні з цього, ні з того“, коли яка вчителька йде в парод, як агітаторка, виставляючися на небезпеченство утратити свою посаду, або як то в нас буває, хоча часто й цілком невинно, бути замкненою за „бунтівництво“ народа і т. ін.? Я справді цікавий, що має властиво в тебе значіння і викликує подив, коли в тебе все без вартости й ти дереш поса. Полівська дитина, і така безгранична зарозумілість! Фе! Зоню! Ох... — додав з ненавістю, — як я цього в тобі не терплю! Як воно завжди немов навмисно мусить мене роздратувати й найліпший настрій зіпсувати! Ні, Зоню, це не дасть доброго звуку між нами, коли ти цього не покинеш!

На таке я добре зворохобилася.

— Ви всі хочете зараз одушевлення, — почала я боронитися. — Зараз „музика, спів, тости“; чи то діло йде вже справді про щось поважне й далекосягле, чи там про мізерний вибір в послі якогось, часто в дійсності незначного чоловіка, — вам усе одно! Це вистарчає, щоб в одушевленню виставляти одне й друге великим здобутком на будучність! Я не знаю, Олексю, — додала я запановуючи над собою, коли завважила, що його очі заблестіли злісно — я не можу собі поради, але мені не здаються наші діла, праця і здобутки доволі великими й далекосяглими й вже такими незвичайно культурними, щоб могла з ентузіазму аж „виступати з себе“. Хоч з другого боку, має наш нарід прикмети й характерні риси, що своєю красою й силою не мають подібних собі. Скажи мені, приміром, Олексю, — говорила я, — чи тебе

не зворушувала ніколи велика щирість у нашого народу, паклін жертвувати себе для других і дар пристосуватися до всього, хоча б і найтяжчого? Не зворушував тебе його непереможний наклін до поезії, м'якості й чутливості, його препишна музикальність, з якою і на смертній постелі не хоче прощатись? Мене це все в нашій народі страшно зворушує і прив'язує до нього.

— Бач, одного разу... — ми ще тоді не зналися, — перебувала я з тіткою далеко, далеко на чужині. На чужині, між народом, що аж кишів від старинної культури, де багатство й освіта аж дух запирали. Коли мені при огляданні того багатства й культури став перед душею мій народ, у своїм невимовнім убожестві, утиску й занедбанню, коли я згадала його злидні й нужду, що змушувала його сотнями покидати свій шматок землі, століттями поливаної його кров'ю, та йти задля ліпших днів в чужину за море, — тоді, вір мені, Олексо, мала я таке почуття, немов би прочувся мені десь пад моєю головою жалкий спів відлітаючих журавлів, і я мимоволі мусіла держатися, щоб не зупинитися на місці, не підняти голову й не просити відлітаючих, щоб zostали на своїй рідній землі! Вір мені, Олексо, нараз була б я розпростерла рамена і благала там у далекій чужині: „Приходьте ви всі, великі й сильні, ви освічені й насичені, подайте помічну руку оцим нуждарям, станьте їм до помочі, щоб видобутися з багна, в котрім мучаться сотками літ, видобудьте їх до гідного, людського життя! Вони, як і ви, посять у своїй душі скарби глибокі й гарні й такі правдиві, що коли б ви пізнали їх глибше, подали б радо помічні руки та стали хоронителями тих принижених і покривджених у своїх людських правах!“ Так, Олексо, відчувала я й відчуваю й тепер, а коли

тобі цього не вистарчає і не є доказом, що я до свого народу прихильна й мені на його добрі залежить, то це не спонукає мене кривити свою душу і вдачу й удавати щось, до чого не почувую себе здібною і чим я не є. Цього ти й не повинен жадати вже через те саме, що було б воно перемішане з лицемірством. Те, що я раніше зауважила (про ентузіазм і т. ін.) відношу до молоді, і це говорила я не раз і до свого серця. Працюйте, — кажу я, — Олексо, розумово, „різьбіть“ себе, не тратьте ваших сил і засобів на чужих, багнистих місцях великих міст. Користуйте свої сили в себе дома. Провадьте ваші студії, де б ви їх і не побирали, — в ріднім краю, чи за границею. Збагачуйте свого духа науками, мистецтвом і досвідами великих умів. Ушляхетнюйте ваше поведення тонкими звичаями й не пускайте цього (як колись осядете вже в себе дома, на рідній землі) в блаженне забуття, заколисуючи себе тими ніби гарними „споминами“ до тупого життя, мов до сну, — а майте всі свої культурні здобутки для того, щоб прикласти їх дома на практиці.

— Та ми чимнебудь задоволені, і біда наш в тім, що нам бракує витревалости, пильностиа. Не тої пильности, Олексо, від нині до завтра, лише тої, що встоюється невсипущо літами, буває завсігди однакова й гармонійна й сама одна творить велике й тривале.

— Ні, Олексо, не украшуймо себе самих, бо це не виходить нам усе на добре. Ми мусимо те, що в нас є мізерне й погниле, скинути з себе. Власний наш ентузіазм і захват власними ділами і працею не дасть нам культури й ліпшої будучности, це допровадить до ідеалу!

— Ще одно. Не виносім так легко й охоче нашу даровитість і духові здібності в табор противни-

ків, бо з часом могло б статися, що не зможемо й нашої власної барви назад видобути. В нас є гарні чоловіки, Олексо, і „гарні жінки“. Лише одним і другим бракує руки артиста, що довела б їх до остаточного викінчення, вирізьбивши гарне й красне, яке є в них, до тонкості стилю. Тому, Олексо, я мала би ще ось що сказати: часами буває моя душа так переповнена різними думками, що мені в голові рояться, — та я мовчу, бо знаю, що це, що мною володіє й виривається на уста, тобі не в смак і ти є в тім напрямі такий, якими бувають іноді матері, що не хочуть чути про хиби своїх дітей тому, що це їхні діти...

— Ми є в розвитку й у дорозі до культури й тому мусимо ще багато дечого скинути з свого ества, а інше набути, щоб дійти до тих самих результатів, що другі народи. Все те вимагає праці й жертви, а передчасне одушевлення залишім!

— Дивись, дивись, Зоню, що за резон виявляють нині твої, звичайно строго мовчазні, уста. Справді, це не є ніщо інше, як лише гарні слова, — сказав він — слова, які тебе, кажучи мимоходом, украшають, а більш нічого! Та все я б тебе і за це поділував! („Кінське копито“, мамо, „кінське копито“). Але скажи мені ще, — почав даліше, коли я, стоячи перед ним, мала ще охоту говорити даліше — скажи, чи могла б ти зректися твого теперішнього, вигідного життя, щоб перевести в життя якусь ідею в народнім інтересі? В теорії буває, що зараз ми готові до всього, і в той спосіб був уже не один діяльним героєм, кажучи на все радо: „так і амінь“, але в практиці показалася його праця дуже мізерна...

— Так Олексо, — відповіла я, — коли б ідея, для котрої я б боролася, переймала мене так, що становила б зміст моєї душі, становлючи з глибиною

моєї душі одно, в такому разі я б може й була в силі зробити так. Та на мою думку, тоді воно й не було б ніяким героїським учинком, про які мова, а чимсь таким, що впливало б само з душі й було б через те природне!

— Бач, це доволі інтересні відкриття, які я нині роблю на тобі, — обізвався він, — я був би цього ніколи не сподівався від тебе, не був би ніколи вважав тебе здібною до героїських учинків, а тим часом ти...

Я усміхнулася.

— Так, бо ти, як і багато інших з наших і не наших, хочете, щоб усе зараз виносити на голосний „ярмарок“ і хвалити або ганити. Та є ще люди, котрі працюють також і з самого самоповажання мовчать. Над тим не застановлялася мабуть твоя душа ніколи... Я ще не знаю, Олексю, які вимоги поставить життя до моєї особи, однак бути переконаний, — додала я, — що коли б воно жадало жертв і відречення, воно одержить їх від мене; але будь певний, що це станеться без „музики й шуму“, бо тости не на часі, як і взагалі всякий „галас“ противний мені до глибини душі.

— Так, так, — сказав він з легким глумом, — я знаю, що ви маєте (скільки й було вас усіх разом) особливий дар калічити свою долю власними руками, мимо того, що булисте з природи всі так добре, сказати б, „випосажені“ і не бракувало вам у житті різних щасливих випадків... Ти також! — додав з дивним поглядом на мене. — Однак ти з тасею уміркованою вдачею і хоробливим зміслом для всього, що „особливіше й вибране“, ти ледве чи рішилась би сповнити якийнебудь героїський учинок, а то хоч би й з тої причини, щоб не звернути на себе уваги других. Я ж тебе

добре знаю. Або як ні, — додав твердо, то виведеш у затишку якусь хоробливу, безкровну штуку в жертву „красі“, котра хіба по твоїй смерті стала б голосна...

— З чим знов ти не погодишся, Олексо... правда, що ні? — докінчила я глумливо, зі сміхом упадаючи йому в слово.

— Ні, Зоню, — відповів він, бо я ніяких захищаних героїств не терплю і не згодився б на те, щоб про тебе, як про мою жінку говорили глумливо і з усміхом на устах. Моє ім'я, хоч і як скромне й походить з під сільської стріхи, дорожче мені над героїські жіночі вчинки, хоча б і в жертву „красі“ Я чомусь гордий на своє ім'я, Зоню; затям собі це!

Я розсміялася.

— Бач, який ти боягуз, Олексо! — не могла я вдержатися, щоб не сказати йому. — Ми диспутуємо покищо мирно і сперечаємося, щоб увести наші душі в „оборот“, а ти вже тремтиш за твоє „ім'я“ перед героїським учинком, який виконати б мало якесь „щось“ у мені. Не бійся, Олексо, — додала я все ще нервово, — те „щось“ у мені, не симпатичне тобі, лежить ще в мені спокійно із зложеними крильцями, його хвилинка ще не прийшла. Окрім того, впливе ще доволі часу, заки стану жінкою твоєю... а до тієї пори...

— До тієї пори, — перебив він мене мало не брутально, — роздумає собі те „щось“ у тобі ще багато разів, що буде для нього корисніше: чи присвоїти собі практичний змісл, чи...

Він урвав і замовк.

— Зоставмо цю пусту балаканку — сказав відтак, — бо до якогось путнього кінця не дійдемо й так, і шкода лише того доброго настрою, який мав я нині, а який ти попсувала високопарним по-

летом твоєї фантазії. Я волю тебе, коли здаеш тітці твої господарські справоздання, ніж“... .

— Ніж коли тобі свою душу відкриваю, Олексо? — спитала я.

Про мене нехай буде на твоїм!.. І коли б у тебе, Зоню, не були такі гарні очі, що чоловік пішов би за ними мов осліплений і у воду, я б...

— О, ти одначе не пішов би за ними в воду, Олексо! — докінчила я скоро, замість нього; — хоч і який ти собі там відважний і неустрашимий, але цього ти певно б не вдіяв! До такого вчинку була б вже скорше я спосібна!

Бачите ви це, мамо, і вважаєте?

Воно підносить чим раз вище й вище свою голову між нами. Тоді стаю я настільки сильніша, на скільки він мене до крайности доводить. І в таких хвилинах стає мені зовсім ясно, чого мій брат оженився, помимо всяких грозьб і благаць, помимо всяких упімнень, з своєю Рут, а Андруша й усі інші поступили всетаки так, як їх внутрішній голос, добрий чи лихий, наказував.

Молітеся за мене, мамо, молітеся!

Мені так тяжко на душі, так сумно, а чоловік, за котрого маю вийти, такий спосібний і чесний, такий у повнім значінню слова гідний, а мимо того...

Чи ви читаєте мій щоденник, моя далека, горем похилена, мамо, читаєте?

Читайте.

Округ мене смуток і осінь.

Білі, фіолетові й червоні хризантеми стоять уже в повнім цвіті. Небо синє й чисте а мимо того дхне, смертю щось у воздуху дише...

Бабуня хитає болізно головою, а відтак схиляє її покірливо на руку.

— Так, так, моя дошо! Я молюся за тебе, бо добре відчуваю, що потрібно тобі материнської молитви. Я ж і бачу вже, як нещастя, яке ти сама лише незначно відчуваєш, розвивається коло твоєї істоти. Твій суджений має слухність, коли каже, що всі ви покалічили власною рукою свою долю. Це дійсно правду він каже. Але яким чином мала б ти його покалічити, я не годна собі навіть уявити, хоч багато різних досвідів мала я в житті. Твоє нещастя зачуває лише моє перемучене серце, бо так, як уже ти маєш усякі умови до щастя, має їх рідко хто в житті, а з моїх інших дітей це мало їх жодне.

І замість того, щоб мати душу завсігди звернену на те, звідки воно тобі припливає, хто про тебе тепер дбає й на майбутнє буде дбати, — критичними сталися твої очі й розум.

— Зошо! Я ганю тебе за це строго, бо справді ані я, ані тітка (а певно й вуйко, коли вже завважив) не були б сподівалися, що твоє старання виховання допровадить тебе до таких результатів у поглядах і почуванні.

Бач, що я тобі скажу, хоч і як терпко і не мило буде воно тобі звучати.

— Поважай того чоловіка, котрий стане скорше чи пізніше твоїм мужем і паном. Не починай ніколи того, що могли б його розізлити або невдоволити. Знай, ніколи не вносить жінка забагато податливості і забагато доброти в подружнє життя; ніколи не виходила гармонія там, де жінка йшла лиш за своїми поглядами, не піддавшись остаточно умовам свого чоловіка. Коли ти будеш жадати багато оглядності для твоєї вражливої вдачі, воно не допровадить між вами до добра і сталої гар-

монії. Старайся позбутися того, про що думаєш, що воно йому не по душі, а твої думки й розум зверни, як він цього бажає, на практичні діла, тим більше, коли бачиш, що він цінить у жінки практичність і такі ж погляди та діла більш, як усе інше. — Не прив'язуй душі до палто фантастичних і високих речей чи ідей; нехай би вони собі в теорії хоч і як гарні та привабливі, хоч які добрі й артизмом надхнені були, вони всетаки не мають нічого спільного з буденним тверезим життям і далекі вони від усякої тверезої дійсності.

— Зону, це правда, що чоловік повинен багато робити з самоповажання, але він повинен усе мати питання на думці: чи в тім, що він діє, лежить також і практичність? Життя з своєю страшенною повагою, горем і невтомимістю довело мене до таких заключень; у моїм віці я не можу вже стати тобі підпорою й поміччю, та можу поділитися з тобою моїм поважним досвідом. Я знаю, що вони таким, як ти, мій голубе, не по душі, однак знай, обставини життя є папом над ними, а не ми самі, як це нам іноді помилково здається.

— Стережися, моя дорога дитинко, щоб твоє власне внутро не сталося пропастю твого щастя. Молю тебе про це й журюся тобою, відчуваючи виразно, що те „щось“, про котре згадуєш заєдно і яке грізно здіймає голову між вами, — стає в твоїй душі першим голосом. Не є він сильний і жорстокий, але пауючий і виразистий. Мабуть був і він тим фактором, що відрізняв тебе так виразно від моїх інших дітей, а тепер звертає тебе на іншу дорогу може й не щасливу.

— А й погляди Олекси щодо національних справ старайся вирозуміти. Вони здорові, дитинко, і я бачу, що він (наскільки дозволяє йому це його вік і час) знає народ і життя... Держися його, бо

з ним вступиш у те життя, що кипить не щастям і розкішню, а сльозами, смутком і розчаруванням.

— По цій мові, хай тебе господь хоронить, моя дорога дитинко, і знай, твоя стара, горем похилена, мати клонить свою білу голову додолу й буде святу землю цілувати й дотикати її чолом, у мольбах за твоє щастя...

(Сліпий внук): Ви бачите якесь нещастя коло її істоти, а я відчуваю, що вона є лише незрозумілою для звичайних людей.

О, моя прекрасна гіточко, як же я люблю тебе!

(Зоня): Мамо! Вже місяць минув, відколи той „чужинець“ заходить у наш дім. Він—професор рисунків, коли вас це цікавить, тепер на відпустці, в гостях у нашого дідича. А що він займається малярством, а часто й пише портрети, то, перебуваючи тут, портретує дідича.

Є він сином одного вуйкового шкільного товариша, німця. Чи тому, чи може через те, що це німець (а вуйко ще від шкільних часів, як сам іноді говорить, симпатично відноситься до тої мови), пригорнувся до себе вуйко того чоловіка так, що тітка просто закинула йому за це робити, за те буцім, що весь віддається якомусь „чужинцеві-мазайлі“, який не то що не займається нашими народними справами (хіба поверховно), але навіть нашою мовою слабо володіє. Та вуйко мимо того перейнявся ним так тепло, неначе б це був його який улюблений свояк.

І господарку — каже бувало тітка — занедбує й робітників... (Хоч вона по-правді найрадше всього сама доглядає, щоб вуйко шанував своє здоров'я), а все через того якогось „чужинця“, все через германістику, в котрій не то що, а залюбився!

А той професор „чужинець“, мамо, бачить радо, коли вуйко збирається товаришити йому в його

„артистичних проходах“, підчас яких збирає він собі матеріяли з нашої околиці й людей, нарисуваючи наборзі¹ різні ескізи й мотиви, і кожним разом щиро дякує вуйкові за провід, пояснення й усякі інші дрібні услуги, які йому вуйко робить. Іноді вертають оба в таким добрім і веселім настрою з своїх проходів, (або коли він вуйка з двора додому провадить), що тітка, хоч як морщить чоло в присутності чужинця, бачачи їхній добрий настрій, сама добре і придержує „ненависного“ чужинця на свою пишну каву.

Той чужинець, мамо, хоч від Олекси лише на кілька літ старший, своєю повагою робить вражіння, немов би був від нього старший бодай на цілих десять літ. І коли б не його гарний і милий сміх, яким розсміється іноді, вражаючи тим незвичайно мило, можна б подумати, що той чоловік або заєдно чимсь то гризеться, або що йому лише недавно помер хтось дорогий й рідний.

Щодо мене, то я маю в його присутности таке почуття, немов би між нами трапилось (я не маю тут на думці його особистости) щось, що бере верх над усім. Я зворушуюся, стаю маломовна, радуюся, коли він відходить, і лякаюся, дізнавшись, що ось-то він обіцяв знов прийти. Я так лякаюся, мамо, іноді його приходу, що часом зникаю кудинебудь з дому, щоб уникнути „лиш привіту з ним“.

І він інтелігентний, мамо, той чужинець, духово стоїть на рівні з Олексою, лише коли його інтелігенція є (сказала б я) більш хаотична, та інтелігенція Олекси рішуче отяжіла.

Ти чужий мені, чужий! — тиспеться мені в його присутности мимоволі на уста, — чужий і стоїш у всім так далеко від мене, що між нами нема

¹ Наборзі — наскоро.

мабуть ані одної точки, в котрій ми щиро порозумілися б і в щирім порозумінні могли б собі руки подати.

Чи та стіна, що робить нас чужими, походить відси, що він належить до народности, мало вже недовершеної в культурі, і йому все те, що нас переймає, що є для нас важне й велике, видається не досить важним і хосеним (хоча я й цього не зовсім певна й це з моєї сторони навіть невиразний здогад), чи походить вона звідти, що він є артист і його думки звернені звичайно на цілком інші предмети, ніж звикла я це бачити у своїх знайомих, чи врешті є це бистрота його розуму, котрою можна мені завсігди відібрати трохи моєї особистої відваги, — досить, що я буваю заполохана проти того дійсно гарного й доброго чоловіка і не зовсім можу запанувати над собою перед ним. Ще одно, (неописуючи вам його вроди, бо ж це, як і його назвисько для вас не важне), ще одно, замічу, мамо, мимоходом. Цей чоловік має львині очі. Чи можете собі те уявити? Бачимо це часто у людей, лише порівняння не впадають нам зараз у вічі. Але... щоб ви мене ще ліпше зрозуміли, він має очі, як ті великі, мисливські собаки, що перележують іноді годинами перухомо на землі не звертаючи при тім з нас своїх вірних очей...

Коли Олекса є дуже гарний на вроду, цей чужинець через свою бистроумність, легкість і елстанцію в поводженні — майже непереможний.

Мені здається, що це останнє є й головною причиною, що настроює Олексу (хоч він не може довести йому ані одної некоректності) недовірливо проти чужинця. Чоловік цей є заповажний і посідає надто добре виховання, щоб можна йому закинути щось, хочби й найменш доганне.

Коли заженуться іноді оба в диспуті, маю таке почуття, немов би вони поборювали неспівомо один в одному щось кожному з них незвичайно важке й значне. Що це — я не розумію, хоч теми які зачіпають, не бувають зовсім і все такі святочно поважні, якби це хто думав, судячи з їх бесід, інтонації голосу й розпалених очей. Коли б не повага й тонка доброта цього чоловіка, (що й с, здається, головною рисою його характеру), оба вони не розходилися б так мирно, як це звичайно буває при кінці їхніх зустрічів.

Такий є той професор („чужинець“, як тітка його на все прозвала), якого знаю вже, мамо, цілий місяць і про котрого буду вам ще й далше писати, бо моя далека, горем похилена, мамо, буду муіти писати. Лише не знаю, чи я його добре, цебто поправді характеризую, бо описуючи його, не можу освободитися від вражіння, яке за кожним разом полишає на мені його істота...

Мамо!

Вдома постановлено, що професор має портретувати вуйка, а опісля, коли стане йому ще доволі часу, і мене. Це останнє постановлено на спеціальне бажання тітки, бо Олекса, з причин невідомих ще нам, противиться цьому. Він часами такий чудний, хоч я стараюся відгадати з його очей і найменше бажання його. Може я не була ніколи ще така ввічлива й добра для нього, як тепер. Часто не показується в нас і тижнями. Каже, щоб я лише пильно приучувалася коло тітки „господарювати“.

Це останнє гніває мене з його сторони, бо це цілком зайве робити мене уважною на те, тим більше, мамо, що в мене є щире стремління осну-

вати собі ідеальне домівство й родинне щастя. Взагалі я бунтуюся, коли мене немов навертає хтось на мої обов'язки. Я все зроблю сама, все... лише нехай я маю волю вчинити це добровільно, із власної ініціативи, а не через насильство й накази.

Так ведеться мені Олексою.

А одначе, мамо, а одначе... тужу в деяких хвилинах так дуже за ним, бажаючи собі як найгарячіше його присутності. Мені здається, що він якраз тепер не повинен занедбувати мене.

До чого хоче він мене своєю силою присилувати?

Але ви знаєте, який він є, — тому, що я собі цього бажаю, він з самої упрямости цього не зробить. Бог знає, чому воно укладається якраз тепер так чудно, що він лише рідко до нас заїжджає...

...При портретуванні мушу бути все присутна, бо вуйко любить мене мати при собі. Бодай щось шити мушу в тій кімнаті.

І я радо пересиджую при тих сеансах, бо воно мило буває прислухуватися тому, що оповідає „чужинець“. Оповідає він інтересно й багато, подорожував доволі часто, чув і бачив не одно. Часами питає він у мене про це або те мою думку, і мене радує, коли він згоджується з моїми поглядами або вдовольняється моїми відповідями.

Кілька разів припосив мені деякі свої ескізи й рисунки та випитував, чи подобаються мені?

Деякі подобалися мені, щоправда, дуже, а про деякі, що видалися мені схиблені або не досить умотивовані, я казала йому прямо свою гадку, а часом і радила змінити в них дещо в цей або той спосіб, або й закинути їх цілковито.

Він не відповідав тоді нічого й забирався натомість знов до своєї праці.

По якімсь часі, однак, після того сказав вуйкові, що в мене є дуже багато здібности до мистецтва, що я рішуче артистична вдача й коли б він не знав, що я заручена, то він зробив би вуйкові й мені пропозицію, щоб я вчилася в нього рисунків. Коли йому вуйко відповів на те, що я вже може й за кілька місяців стану жінкою Олекси, сказав він, що Олекса може бути гордий своїм вибором. Стільки гармонійної краси, душевної і зверхньої, моняв, не траплялося йому ще в житті бачити; незмірно радує його, говорив далі, що сміє портретувати мене. Мій портрет—каже—з котрого зладить собі опісля копію, буде в його збірці найкращою студією.

Коли мені тітка переповіла ті слова його, я не могла відповісти на те ні одним словом. Але я радувалася, моя мамо, я радувалася такою шаленою втіхою, немов би ці слова становили для мене якийсь скарб, і я не чула себе з якоїсь то утіхи!..

Бачите, мамо! Коли б він зачислювався до гурту моїх поклонників, воно було б для мене байдуже, як боготворення моєї особи не одним іншим поклонником,—але тут зворушили мене оці слова до самої глибини моєї істоти.

...Цей чоловік, мамо, цей „чужинець“ стояв так далеко від мене, був так далеко від того, щоб зближатися до моєї особи в якийнебудь спосіб, або здобувати собі мою ласку, що гарна похвала цього тонкого й доброго чоловіка наповнила мене самим щасливим почуттям.

Я кажу навмисне „доброго“ чоловіка, мамо, бо тепер я вже знаю, яка безгранична доброта криється в нім.

Ні, мамо, не лиш Олекса дійшов власними силами до того, чим є, але й він... і він пішов угору одиноко власними силами. Та відтак саме посередині його праці змінилася його доля. Його батько помер, зосталася мати з трьома незабезпеченими доньками, і він, що жив і дихав тільки мистецтвом, перервав малярські студії й перебрав місце професора рисунків при одній вищій школі, щоб мати можливість утримувати матір і сестру; з своєю малярською кар'єрою.. розпрощався.

З тієї причини розбився і його заручини з одною красною й доброю дівчиною, яку дуже щиро любив. Між тим, як вона стала жінкою другого, пішов він „у робітники“ задля кусника хліба, ради матері й сестер— і до того навіть нерідних сестер. Ціла радість і втіха його теперішнього життя концентрується в тім, що у вільних хвиликах може збирати ескізи і студії та подорожувати від часу до часу в такі міста, де може здобувати змогу й матеріяли до дальшої освіти й розвитку свого талану.

Отже, ви чуєте, мамо, він не якийсь великий артист. Є більші й голосніші, чим він, а й їх не можна ще назвати в повнім значінні „голосними“; він, здається, і не буде ніколи таким „голосним“, бо до всіх обставин, які унеможливають йому досягти це, чого бажав (цебто повну освіту артистичну), не є він і честилюбивий.

Помимо того всього одначе, мамо, я шаную й ціную його не звичайно високо. Від хвилини, мамо, в котрій його істота перестала бути для мене такою чужою, як з початку, займає мене те все, чим переймається він,— а то мистецтво й малярство. Бо я пішла навіть ще далше, якби ви цього сподівалися. Мене займає навіть і церков, до котрої він належить.

Ми звикли уважати її, як уже не за „еретичну“, то бодай за щось менш довершене, як наша.

Все оце, мамо, є моя тайна. Як суджена будучого священика, я не смію відноситися симпатично до інших соборів, а лише до того, до котрого я і він належимо.

А одначе, мамо!.. Ви моя далека, горем похилена, мамо, гнівайтеся, або ні, — а я вам свій гріх (чи як хочете мій учинок назвати), оповім, щоб його лише з кимнебудь добрим поділити й чиссь прощення одержати.

Будучи останній раз з вуйком у місті й маючи до від'їзду ще доволі багато часу, я пішла в околицю, де мала знаходитися його церков.

Врешті дібралася до неї.

Мене тягнуло бодай поглядом кинути в її середину, бо досі, крім тої церкви, до котрої належала я, не займали мене інші і я не заходила до них.

Коли я опинилася вже на східцях перед нею, — вірте мені, — потрясло мною немов у пропасниці, і я здалася собі чомусь мов якою простуницею. Не тому, що я вступила до церкви, яку ми звикли були вважати за еретичну, — але тому, що неустанно стояв мені перед очима Олекса, і мене мучило почуття, немов би я спроневірилася йому в оцю хвилину. Цього поступку мого, хоч як він невинний у ґрунті речей, не простив би він мені ніколи.

Двері церкви були відчинені... і вона була порожня...

Було в ній тихо, тихесенько і, знаєте, мамо, що я зробила? Я лиш оглянулася звільна, майже бояко, і ніколи не забуду глибокого вражіння, яке зробила на мене велика поєдинчість середини цієї церкви.

Я відіхнула глибоко, немов спав мені з грудей великий тягар. Відтак сіла на одну з останніх

лавок, опустила голову на лавку перед собою— і, моя далека, горем похилена, мамо, не плачте, мамо,—я задумалася над добрим чужинцем.

Ніколи й ніде не думала я так інтензивно й цілою душею про нього, як саме в тім божім домі.

От, врешті опинилася я нараз у його церкві. Чи я вчинила тім щось неправе? Думаю, що ні.

Я ж вступила лише в церкву чоловіка, котрого велику інтелігенцію, даровитість і гарну душу мусіла я шанувати—і більш нічого. Ми ж стояли так далеко від себе, а церков, чи там вона його, чи вже моя, була так щось для себе цілком окреме, що я могла тут пробувати...

Мав хто право робити мені закид з того?

О, боже мій, мамо! Олекса, Олекса—певно. Він був би на мене самим громом кинув.

Радо, одначе, зосталася я тут ще хвилинку.

А відтак пішла.

Станувши вже на порозі вхідних дверей, обернулася я ще раз і попрощала очима великий, престольний хрест.

Мамо! Я це сказала лише раз—і то тоді, в тій хвилині, до своєї душі, а тепер кажу ще й вам:

Якби спаситель зійшов ще колинебудь на землю й переходив усі церкви світа, затримався б тут, у тій церкві, найдовше.

Більше не скажу цього словами ніколи.

О, моя далека, горем похилена, мамо!

Коли б мала наступити хвилинка, що ви мусіли б пролити сльози через мене, то прочитайте, замість того, щоб жаліти наді мною, XIII лист св. Апостола Павла до Коринтійців.

Мені так тяжко на душі! Так сумно... Так безвиглядно яюсь, що... О, боже добрий!

О, Андруша, Андруша! І ти мій дорогий брате, Осипе! Прийдіть до вашої „гордої“ сестри та пригорніть її до ваших щирих, братерських грудей, які не зрадили нікого!

Пришліть мені їх, моя мати, бо округ мене все цілком змінилося. Щось чуже і значне, щось далекосягле надходить... і бере верх...

Моя голова схиляється низько на груди, як ваша, моя мамо; а помимо того, кажуть усі, всі вони, що приходять і відходять, кажуть мов з одних уст: „яка ж вона прекрасна!!“ А помочі ніякої.

(Бабуня з гірким смутком):

„Помочі ніякої“, моя дитинко, я вже відчуваю, що „помочі ніякої“. Вже зближається дванадцята година і для тебе. Бачиш? Вже і його церква займає тебе. Ти хотіла лиш одним поглядом позирнути в її глибину?

Ти? О, смутку мій! Суджена будучого священика?

Ти не релігійна як твоя мати, тому змогла піддатися спокусі переступити для цікавості (котреї коріння лежить у симпатії до чужинця!) поріг іншої церкви, ніж цієї, до якої належали твої предки, і віддаватися там мріям про якогось „чужинця“!

Тому ти й годна потішатися думкою, що сама церква, чи його вже, чи твоя, є щось окреме для себе. Знай, те питання, яке ти сама собі присвоїла, і яке визирає з поміж усіх твоїх слів, воно випило тобі і віру з душі, і залишило самий тільки критичний розум. Я бачу вже, як вони напливають на тебе, хвилі твого горя... чимраз ближче й ближче...

і як відтак привалять тебе остаточно додолу потугою своєю.

Таке бувало вже між людьми, бувало!! Чуже осліплює тебе, забирає твою молоду душу в полон, а якась „доброта“, якій ти нічого не завдячуєш аж зворушує тебе. Ти того ще не знаєш, але я, моя дитино, що далі чи не ціле століття доживаю, бачу, що пропасть твого щастя криється в твоїм власнім нутрі й відчиняє вже поволі свою нащeku.

О, мій Олексо! Ти мій гарний, тверезий, ти мій сильний сину простого люду, ти, якого мої очі може ніколи й не побачуть, а уста ніколи не поблагословлять, ходи, спиши! Забери моє вагаючесья дитя на твою грудь, схорони його перед поглядом чужого!

Бач, вона дрижить уже перед „львиними“ очима й потребує тієї твоєї охорони. Я вже стара й горем похилина, а її батько мертвий, і вона мені втоне!

О, ви дорогі, негарні діти, що за потугу криєте ви в своїх грудях? Усіх вас майже в одну пору пориває вона з собою без пощади, а ви ж мені всі були чисті й добрі, мов ті квітки!..

А тепер і ти, моя дитино, остання зоре моя, і ти!..

І „гарною“ зовуть тебе всі. Але такою ти не є вже більше. Твоя далека, горем похилена, мати каже, що ти вже такою не є. Схиляй твоє чоло, схиляй його покірно, і того ще замало. З твоїм почуванням до чужинця, якого ще й сама не розумієш, зрадила вже твою церков, твого будучого мужа, а до зради твоїй народності вже не далеко.

Я плачу, моя дитино, я вже маю сльози в своїй душі й від тебе буде залежати, чи це будуть сльози криваві, чи сльози радості.

(Сліпець):—Бабуно, бабуно, не рапть її так тяжко! Вона така смутна з своїм почуванням!

О, моя дорога бабуню, „сама“! Чи ви розумієте те горесне слово?

О, моя тіточко, чому ви в своїй красі такі засмучені? Прибудьте до сліпця; він заграє вам щось з своєї душі! Душа сліпого не є для вашої такою сліпою, як душі тих, що оточують вас і бачать ваше прекрасне лице й ваші білі ніжні руки...

(Зоня):

Мамо! Чи я не казала вам, що між мною й Олексою підіймає щось грізно голову?.. Тепер відчувається вже цілком виразно, і воно не хоче уступатися.

Олекса перебуває у нас вже від кількох днів, але привіз поганий настрій.

Вчора зранку уклала я в вазу китицю цвітів, а Олекса сидів оподалік від мене з доволі неласкавою міною. Нараз спитав:

„Скажи мені, люба дівчино, чи ти будеш і в нас дома тратити стільки часу на марниці? От, я сиджу вже повних 15 хвилин і придивляюся, як ти силкуєшся вложити тих кілька цвітів гармонійно й зі смаком, одні біля других, у той черепок. По-щирості сказавши, це вже мене нетерпеливить!“

„Ні, Олексочко—відповіла я,—як перестанеш дратувати мене всім тим, що справляє мені приємність, то певно ніколи не буду того робити.“

Тоді він спитав:

„Дивися! Робити так можеш собі, цього я тобі не забороняю, але я не бачу причини, для чого воно мусить бути зроблене?“

„Який ти нині знов чудний! Хто тут говорить про якесь „мусить“? Це робиться лише задля доброго смаку й змислу краси. Мені здається, що

нема ні в чім утрати, коли плакається добрий смак і то для нашої власної втіхи.

„Ні,—відповів він,—але коли ми вже стали про те говорити, то на думку приходить мені наш гість-професор, чи як його там тітка прозвала „чужинець“ Чи ти не маєш охоти побирати в нього лекцій рисунку?.. Так, так—додав він трохи зворушено—я вже від тітки чув, що він відкрив у тобі особливі „артистичні“ інстинкти й навіть мав жалувати, що ти замість стати артисткою, станеш лише простою попадею. Скажи по-щирості й одверто,—тягнув далі, кинувши погіршливо рукою в сторону, де стояла китиця квіток—чи в твоїй нинішній охоті упорядкувати артистично квітки не криється потрохи й пожадання: викликати тим слово похвали в артиста?.. Хто б вас не знав, які ви всі однакові й хитрі! Оскільки котра спокійніша з виду, остільки гірша й небезпечніша з душі! Скажи, чи маю слухність?“

В мене затовклося серце скоріше і я поглянула на Олексу.

„Може. Він розуміється і знається на таких речах і мене це радувати буде, коли оця дрібниця, як ти зрештою помилково думаєш, зверне його увагу. Мене все тішить, коли стрічаю зрозуміння, а він же артист. Зрештою нема про що балакати, він такий поважний і скупий на свій час, що ледве чи й побачить цей мій „твір“.

„Ти цього не можеш знати; я довіряю так само мало його повазі, як самолюбивості жіночій“,—відповів.

„Я не розумію, що ти думаєш під тими словами,—сказала я, силкуючися на спокій,—а щодо лекцій рисунків, то й сам знаєш, що вже запізно тепер починати мені їх, і що я ніколи не виявила талану до подібних речей. Що інше: любити й

розуміти мистецтво, а що інше: бути самому артистом!

„Так, це правда, що не „виявляла“... Такого бажання не могла бись навіть сповнити. За три, пайдалше за чотири місяці, як бог допоможе, поберемося, і як сама знаєш, ждуть тебе інші обов'язки, ніж правила мистецтва. Будеш мати багато на своїх плечах, Зоно! Сама будеш мусіти доглядати ціле господарство, як тут робить це тітка, бо парохія, яку я правдоподібно одержу, велика й розширена, парох слабовитий, старший удоваць, і я буду мати досить діла з своїми занедбанними парохіянами. Маю намір зараз самого початку забиратися до реформ. Я йду з певним пляном між народ, на село— і ти будеш мусіти помагати мені в моїх заходах. Як бачиш, не допоможуть тобі тут багато твій добрий смак і змисл для краси й мистецтва. Тут треба практичного діла й тверезого розсудку, а певно... що наша праця не піде нам марно...

...Так, так,—додав чомусь глумливо, як передше—вуйко хибив потроху, виплекуючи в тобі чуття для самого артизму й етики, а занедбавши змисл до практичності, так головний для жінки. Тепер, радон, мучить тебе те лихо, розгніздившись у твоїй вдачі, і я побоююся, що хоч і як я тебе люблю, ти помимо всього не внесеш бодай практичного змислу в нашу хату. А до того всього появляється ще такий, як он цей, і хоч він і нічого не говорить, то я не можу позбутися тієї думки, що той чоловік здавлює в тобі своєю працею і своїми бесідами, чи радше поглядами ще й цю рештку практичних поглядів, які зосталися в тобі. Справдішне щастя, що є ще тут тітка, яка, мов той добрий янгол, стереже й береже тебе—з вуйком ти мабуть одна душа; інакше я б

мусів побоюватися, що... вернувши колинебудь від своїх парохіян, застану тебе не за господарськими справами, а... з пензлем і красками!"

Він розсміявся вимушено глумливим сміхом, який зовсім споганив його спокійне звичайно й гарне лице, а я відвернулася від нього й підійшла до вікна.

Тут я немов вдивлялася хвилину на вулицю, але властиво нічого іншого не хотіла я, як лиш успокоїтися.

Як почав він говорити про чужинця, опанувало мене зворушення, немов пропасниця. Та сама не стояла я тут довго. Олекса піднявся з свого місця й опинився параз коло мене.

Я не ворухнулася із свого місця.

„Скажи мені, Олексо,—запитала я, не поглянувши на нього ані „півпоглядом“,—чому ти показуєшся щойно тепер з оцієї немилої сторони?.. Давніше не був ти ніколи проти мене так критично й різко успособлений. Говори по-щирості й прямо, так, як звичайно я це роблю. Ти ж, здається як і я, шануєш правдолюбність у людей“.

„Давніше?..—відповів він, усміхнувшись (—а той усміх, мамо, вразив мене так само, як його „кінське копито прози“) давніше займали мене твої очі так сильно, що я не був доволі спокійний, щоб аналізувати твою душу. Ти маєш, дівчино, такі хвилини, що чоловік дав би за тебе без намислу свою душу! Чи віриш у мое чуття? Так було зі мною спершу. А тепер я придивляюся твоїй душі“.

— „І мусиш справляти мені прикрість при тій аналізі?“

„Чи я це вчинив?“

„Я думаю—так. Мене огортає при твоїй критиці моєї істоти таке почуття, немов би ти ставав до боротьби з моєю інтелігенцією або і з

тим, що становить саму силу моєї душі. А одначе, я прошу тебе, Олексо, пошануй мене й зостав мене в тім напрямі в супокою. Бач! Ти подобаєшся мені таким, яким саме ти є! До чого ж отже це зайве ображання моєї душі, коли воно не доведе й так до нічого? Помирися з моєю вдачею, а побачиш, що я не ворог тобі, Олексо! Будь лише добрий для мене!

„Ти маєш замало прихильности до практичного життя, а забагато до абстрактних ідей і деяких справ, у котрих і так нічого не вдієш, хоч і як добре розуміла б їх. Колись будеш сміятися сама з себе, так дуже отверезить тебе само життя, та покищо я хочу власною рукою звести тебе з тих висот назад на землю. Пощо тратити час і переживати розчарування? Не жде тебе ніщо інше, як обов'язки жінки, жінки священника, обов'язки української жінки“.

„І мусиш ти при тім конечно показувати „кінське копито прози?“ — спитала я тоном, таким уже чомусь беззвучним, що сама перелякалася його.

Він видивився на мене й замовк на хвилину, а далі спитав:

„Що маю розуміти під твоїми загадочними словами?“

„Чи непременно треба, щоб ти при кожній нагоді справляв мені прикрасі твоїм „кінським копитом прози“, на яке таку вагу покладаєш? Чи ти мені не довіряєш, що я сповню обов'язки жінки, і жінки священника й українки, тому, що в мене є потяг і для тонших, шляхетніших речей, ніж домовна господарка? — сказала я. — Не бійся, я виповню свої обов'язки так, що ти будеш цілком удоволений, нехай би я при тім і сама змарнувалася! Через мене не понесеш страти ні в чім! Я

не даром попівська долька й у попівським домі вихована, щоб не знати, що мене жде навіть і найгрубша праця, але мені те не страшно, Олексю, я здорова й люблю працю. Але коли в мене є крім того ще й такі прикмети душі, які з твоїми економічними поглядами не згоджуються, то ти не маєш найменшого права здавлювати їх у мені й справляти мені через них прикрості;—тим більше, що досі я ні одною подією не доказала тобі, що могла б тебе пхнути в нещастя через недостачу, як кажеш, змислу для дійсності. Все те в тебе чисте уроекня, пересуд, пусті комбінації й вплив деспотичної вдачі. Зрештою — додала я, але тут же зараз урвала, згадавши „чужинця“ і вас, моя далека, горем похилена, мамо! Згадала, і замовкла...

„Скажи мені, — спитав він, — чи і проти артиста, коли він говорить тобі компліменти про твої очі, розвиваєш ти такий резон та енергію?.. Бо, що він говорить, я можу собі уявити. Здається, він десь саме тепер малює твої очі. Якраз нині з ранку бачив я в кімнаті вуйка твій розпочатий портрет“.

„Зостав того чоловіка в супокою! — обізвалася я, — не мішай його в нашу дисгармонію. Він у всім стоїть від настак далеко, має так мало спільного з нами, що було б несправедливо кривдити й ображати його хочби й найменшим підозрінням. Зрештою ти мав уже доволі часу переконатися, що це чоловік наскрізь чесний і характерний“.

„Для мене, що правда, є він дуже далекий, але чи й тобі такий далекий, позволю собі сумніватися. Замилування для мистецтва й краси, яке посідаєте обоє, ледве чи буде таке невразливе, щоб краса одного, а інтелігенція другого не стрі-

нулись симпатично. А інтелігентний є той „чужинець“, це кожний мусить йому признати“.

„Такий він і є“ — додала я, і дорога моя, одинока матінко! перелякалася. Що я сказала, моя мамо, що я своїх власних слів так перелякалася? Пощо було мені їх говорити? Чи не було б ліпше мовчати?..

А Олекса лише глянув на мене.

„Чи ти з ним багато розмовляєш?“ — спитав.

„Не конче. Він буває по найбільшій часті дуже поважний і мовчазливий при роботі, а, по-друге, при сеансах сидить звичайно вуйко або тітка“.

„Але на стільки — мучив мене далі, — щоб заглянути тобі в душу, це вже певно“.

„Проте не можу тобі вже нічого докладно сказати. Певне лише, що він змушує нас шанувати його. Я вже немовлю про себе й тітку, але вуйко, освічений і досвідчений чоловік, шанує й цінить його надзвичайно“.

„Вуйко — то ентузіяст, хоч яка в нього сива голова; а ти його учениця і своячка. До того цей професор: *германець*, до яких вуйко відноситься все симпатично, і артист. Його значення в артистичнім світі позволю собі заквестіювати. Так, отже, захват і пошана готові!“

„Чи ж він сам собою, як чоловік, не може бути значний? Чиє значення мусить доконче в'язатися з його фахом? Мені здається, що в тім разі є так, що він, як артист, не міг свого фаху довести до кінця, а замість артистом, мусів стати звичайним професором рисунків. Розумієш мене, Олексо? Алеж не як артиста ціню я його... як і вуйко, бо в тім знаю я його замало, або радше зовсім не знаю, лише як людину; уважай Олексо:

він, як людина, змушує всіх, щоб шанували його. А щодо твого не умотивованого підозріння, що він говорить мені компліменти про мій вигляд, впевняю тебе, що він не говорив мені досі ані півсловечком чогось подібного. Та зате має він у собі багато дечого, як і ціла народність, до якої належить, що змушує мене поважати й цінити його. Признай по-щирості, Олексо, він є добрим репрезентатом своєї народности“.

„Так, так, чуже — сказав він, — це сліпило часто наші душі, так, що ми не бачили свого, будь воно найкраще й найліпше; найвластивіших нам барв відрікалися ми задля чужого, і немов гіпнотизовані переходили в табор противників. (Олекса думав тут, мамо, про перекинчиків!) Часто робимо це і несвідомо, лише тому, що є в нас наклін легко пристосуватися до іншого, і що замало є відваги чи радше постійної, витривалої сили до згідного культурного існування, хоч би як менша народність. Так, так, Зоню, — тягнув він гірко далше, опускаючи сумно голову и руки та дивлячись мені в очі. — Ми носимо жилку зради в собі. Скільки то наших перейшло й переходить у табор противників, а то лише тому, що велике й чуже здавалося нам більшим і ліпшим, ніж своє. Чи вже опісля одна з тих величей зветься так або сяк, — бай-дуже! Зарід до того є в нас. Тому, що ж дивного було б, якби й ти склонила з подивом свою голову перед „чужою силою“, хоч я не хочу тими словами нічого більше сказати. Та це для мене не новина, моя мила, це лиш інтересне для мене. Інтересне спеціяльно в тебе. Я рад би знати, яка точка буде тут тією перемагаючою силою... Але йди! — крикнув нараз зворушений, неначе б під впливом якоїсь лихої, верхнад ним беручої, думки. — Ідїть ви всі не правдиві й хисткі, ідїть і зоставте

нас самих! Не число становить міць і силу, лише свідомо сила й інтелігенція!”

Я поглянула на нього зчудовано, не відповівши нічого — і згадала знов чужинця, його й вас, моя далека мати; а відтак шукала собі заняття.

В Олексі щось коїться, мамо, я це відчуваю, і знала б це навіть тоді, коли б і менш чудно поводився зі мною.

Я боюся його, як боїмося бурі, що зближається.

За те чужинець, мамо... Я мушу заєдно думати про чужинця... Мене огортає іноді така сильна туга за його повагою, його ніжною добротою, та за його несказано симпатичною для мене істотою, що коли б це не було так, як є, я б припала найрадше до його грудей... і тут виплакалася б.

Не карайте мене, мамо!

Я така смертельно смутна й перемучена... що вдержати на силах може мене лишень доброта, і знову таки сама одна доброта...

(Бабуня):

Я знала, моя Зоню, що мужчина, котрого жінкою маеш стати, мусить прийти до такого почування й настрою. Воно й неможливо інакше... Я не маю для тебе слів, бо ти віддаляєшся від усього, чого ти всіма нервами свого серця повинна держатися.

Олекса має слухність, коли каже: „Ми всі маємо жилку зради в собі“, — бо вона відзивається і в тобі.

Видаєшся мені немов та божевільна, що ногами затопчує своє щастя, а руку простягає за якоюсь-то мрією.

Будь смутна, коли твоя душа при всім своїм багатстві здобула собі лише смуток. Плач сама одна, коли не можеш виплакати на грудях твого судженого.

Твоя далека, горем похилена, мама, не має сліз для тебе, а коли б і хотіла заплакати, то мусіла б плакати кров'ю!

Схаменися, опам'ятайся! Не легковаж своєї будучности, бо важкі хвилини й літа в старості, коли переживаємо їх на самоті й у злиднях...

(Зоня):

Мамо! Чи читаєте ви мій щоденник? Читаєте? Я приходжу до вас, бо відчуваю, що всі, почавши від Олекси, мають до мене жаль, хоч ніхто справу жалю на ім'я не називає. До того не має відваги ніхто, крім Олекси. Я хочу сама перед вами все розкрити й розібрати.

Мамо, ви моя далека, горем похилена, мамо! Ви одні знаєте, як то буває, коли наші очі почали з жалю й горя незатулюватися до сну. А тепер діється таке зі мною.

Знайте, мамо! Чужинець затопив, свої очі в мої і забув їх у моїй душі. Тепер я маю їх заєдно в своїй душі, і вони не дають мені супокою.

Буває... рано, ранесенько... люди десь при світлі (тепер же зима!) встають і беруться до праці. Я рано, ранесенько до праці не встаю, ніхто її від мене ще не жадає і не приймає, і я лежу у півсні. Навіть і не в півсні. Я ж бо чую, як в грубі тріскає дерево й бачу, крізь примружені очі, жовтаве ласмо світла полуміні перед грубою, а далі й сіре, денне світло сунеться несміливо вікном у мою кімнату.

Я лиш так лежу, а спати не сплю. Лежу так тихесенько, неповорушно й бережу львині очі мов скарб у моїй душі. Це моя глибока тайна.

Знаєте ви, мамо, про кого я думаю, моя мамо? Ви одні може вже знаєте.

Він утопив при портретуванні свої очі в мої і забув їх у моїм серці. Тому мене сон не бере.

Ранками, сірими, зимовими ранками, з сумраком у хаті, тишиною перериваною лише тріщанням дров у печі, утомлена безсонням ночі, я б рада хоч такими сірими поранками засипляти.

І ні...

Округ мене така тишина й супокій, що я сама свою душу зачуваю. Такими хвилинами борюся я з чужинцем. А та боротьба тяжка й поважна, бо підчас неї вириває (неначе б ждав лише відповідної хвилини) гарна, пишна, енергійна голова Олексі. І ніхто, ніхто не може мені в тій страшній боротьбі допомогти, бо львині очі, мамо... це моя найглибша тайна.

Слухайте. Коли довідуюся, що він має надійти, починається для мене ціла історія. Мамо, я відчуваю це кожного разу цілою істотою. Особливо ж, коли він переходить рівне, невеличке подвір'я... до входових дверей, що ведуть прямо до тітчиного покою.

Звичайно я сиджу, або як тітки нема в кімнаті, лежу на софі й дивлюся на білу стелю. Нараз бачу, як на тій стелі лягає скісна, подовгувата тінь.

Тоді він надходить. Він надходить, і самотнім широким вікном у тітчинім покою... падає... (чи це не чудно?) на стелю його тінь. А тому, що я лежу, я бачу її на стелі.

Отже, мамо, насамперед на стелі тінь; відтак чую, живі, скорі, еластичні кроки; відтак бачу ще виразніше тінь... а відтак... нападає меле мука... цебто пропасниця.

О, мамо! Мамо моя!.. як страшенно зворушує мене моя глибоко захована тайна. Я ж зрадиця.

Але як хто думає, що мені з моєю зрадою добре на душі, той помиляється. Я мучуся. Тоді то

починаю себе вмовляти, що він мені зовсім непотрібний і байдужий... що я хочу всіми силами держатися Олекси. А вже наступної хвилини починаю робити порівняння між ним і Олексою, і моя душа починає кривавитися. Так часто, нескязано часто вражала мене суворість мого судженого, між тим, коли тонкість і доброта його голі ті рани, що немов лише навмисне існували на те. Ніколи не сказав він такого слова (ні до мене, ні до інших), котре б заболіло мене коли; ніколи ніщо не вражало прикро в його істоті, немов до добродійного світла звернулася моя душа до нього, так добре буває мені з ним. Ні, мамо, він не є мені чужий, не був таким ніколи, лиш я мусіла, здається, так довго ждати на нього. А тепер, коли він врешті з'явився, я мушу так тяжко мовчати і перед його приходом дрижати.

І дійшло до того, що я його (тепер ще гірше як зразу) боюся; а коли він відходить, зупиняється на порозі мов олень і ще раз обертається, в останнє здоровлячи, тоді воліче мою душу своїми очима за собою. Так воно діється часто, густо. Тепер працює він пильно над портретом, бо мусить незадовго виїжджати, і ми дійшли, чого Олекса так дуже боявся, саме до очей. Їх тяжко малювати. Він малює. Я мовчу.

„Ви можете щось говорити“,—каже він.

Мовчання.

Від часу до часу поглядає він на мене, і хоча й мої уста бувають у його присутності неначе спаралізовані, відчуваю я своє нещастя, що мої очі говорять.

Я не знаю, що вони говорять, але при тім я буваю страшенно поважна, навіть ще поважніша, як він, і коли б він схотів мене до розмови присилувати, я б з якогось то жалю заплакала.

Якось просив знов щось „говорити“. На те я відповіла йому коротенько, що я, будучи раз з вуйком за справунками в місті, заходила й до його церкви. Він дивився хвилину на мене сяючими очима, а відтак сказав двоє слів: „Дякую вам“.

Опісля мовчали ми вже обоє. Він хотів щось сказати і я хотіла щось сказати, але не сказали ми обоє нічого...

Іноді буває мовчання таке тяжке, мамо, переповнене чуттям, таке неказано тяжке, що... боже!! Його груди віддихає, чи радше працює так важко, а я закушую зуби ціпко, щоб з жалю в голос не зойкнути.

Чи ви плачете, моя мамо? Плачте, бо я не смію плакати. Я суджена другого.

Мамо! Я потребую чіхсь сліз.

Між нами бувають такі ніжні хвилини, що я не в силі їх вам словами передати, бо все, що відчувається тонко, грубіє зараз через переказування словами. Коли недавно просив мене знов оповідати щонебудь, бо, як мовляв, йому малюється ліпше, пожалілася я йому, що буцімто „люди“ закидають мені брак змислу для дійсності і практичних поглядів на життя, та що я через те в житті не стану, як би мені личило, ніколи корисною. Оце переловіла я йому, а він, не поглянувши на мене, відповів через хвилину:

„Не журіться тим. Ви вроджена жриця краси й ваша (цебто вашої вдачі) жіноча задача є — все, що чисте й гарне, плекати чуттям. Успокойтеся і знайте, що гарно, чисто й тонко відчувати є також свого роду „щастям“, котре не кожному дане.“

Мамо! Чи ви відчуваєте моє щастя? Увійдіть у мою душу. Цей чоловік такий маломовний, поважний, стриманий, а не зважаючи на це, що

він говорить, має стільки доброго й благородного змісту для моєї істоти. До того знає й розуміє він мене так добре, як, здається, ніхто досі на світі. Ніколи не буває йому щось у мені неясне, не настроює прикро або ворохливо.¹ При тім він є прямий і одвертий, і що я в ньому головне ціню й люблю—це його тонкість і доброта, якраз те, що я в мого судженого щодо себе не знаходжу. Воно само собою укладається, мамо, що вони обидва стають перед моєю душею і викликають порівняння.

Він не говорить зі мною ніколи про мої заручини чи про Олексу, або і взагалі про особисті відносини, як це Олекса також підозріває; лише раз питав мене, що я вважаю за справдішнє завдання любови.

На те я відповіла:

„Велике і справдішнє завдання любови є дбати про те, щоб вона для своїх вибраних заховала ті самі свіжі очі, що з самого початку. Бо, кажу, ані приязнь, ані розум, ані всі інші, так сказати б, поняття чи там переживання не мають для людини таких очей, як любов. Бо коли ті всі позабували давно, який там хто раз був, вона одна не забуває й заховує однакові очі для його“.

Та відповідь його вдоволила.

Незабавки, мамо, напишу я вам, що моє щастя кінчається. Він зближається до викінчення портрету. О боже, не доторкайтеся того, що мене болить і викликає в грудях одробину щастя.

Якось він прийшов і завважив, що в мене були очі заплакані. (Тітка справила мені немилу сцену

¹ Ворохливий—нервовий.

через Олексу, закидуючи мені, що я роздражнюю його нарочито в тій цілі, щоб він, раз роздражнений, мене обидив і я на тій підставі могла з ним заручини зірвати,— до чого вона з своєї сторони не допустить).

Побачивши сліди сліз на моїх очах, приступив він стурбовано до мене, коли ми на хвилину zostалися самі, взяв мою голову поважно, мов старший брат, між руки й поглянув мені вигребущо в очі.

Коли я погляду його уникла, зачуваючи наново сльози в очах, відтягнув він свої руки від моєї голови і, нахилившись непаче з поспіхом над своїми фарбами, спитав:

„Чи ви не могли б мені сказати, з якої причини ви плакали? Ви можете мені все сказати“.

Мамо! те слово „мені“ маю я ще донині в душі. І, о боже!! Я сама знала, що „йому“ могла я все сказати. Він не був би мені ніякої прикрости вчинив. Одначе,—„цього я не можу“!—вибовтнула я зворушено, бо вже почула наново сльози в очах.

„Незадовго скінчиться вже все, і ви, позбудетеся мук,— відповів він зворушеним голосом. Відтак додав з вимушеним спокоєм:—„Будьте ласкаві, сядьте ще на хвилинку, я вас не буду нині довго трудити“.

А коли я все ще зі свого місця не рухалася і мене щось мов залізом держало, оглянувся він зчудовано, а потім опинився зараз біля мене.

„Що вам?“— спитав.— „Я не можу на вас глядіти, так дуже болять мене ваші любі очі. Чому журитеся так дуже? Чи я також винен що в тому?..“

Я не могла довше держатися. Я не сказала нічого, моя одинока, моя правдива мамо! Не бій-

теся, ні. Мої уста були міцно стулені й не зрадили нічого, ані словечком: я ж була суджена другого. Лиш я не супротивлялася тому, коли він узяв мою голову, як перше, між руки, притулив її до своїх грудей і притиснув її тут же; і так по-доброму, мамо, так по-доброму і з щирістю, як цього ніхто в житті не робив...

„Моя жрекине!“— сказав у найглибшій зворушенні,— „Ти моя прекрасна й чиста жрекине!.. Я відчуваю вповні твої муки, але знай, не лише ти одна носиш хрест, його носить кожний у житті. І коли ти думаєш, що цей або той щасливіший від тебе, то знай, що саме він найнужденіший...“— і звільнив мою голову.

Я вийшла скоро з хати, не повертаючись туди більше, а він прийшов аж щось через три дні по тім знов до роботи. Це все щастя цієї твоєї доньки, мамо, за котрою гляділи всі з заздрістю, мовлячи від часу до часу з подивом: „Яка ж вона прекрасна!“

Бувають, мамо,—я це повторяю—в нашім житті такі тонкі й ніжні хвилини, що ми не годні їх словами переповісти. Між ним і мною бували такі хвилини,—то хвилини глибокого мовчання, коли наші душі до себе промовляли. І ніщо, що не вимовилося словами, не пропало в мовчанні. Ніщо.

І не пропаде, бо люди, такі як він (нехай і буде він для нас яким там „чужищем“), находять завжди у тих, що думають однаково з ними, пошану й любов.

Говориться стільки про щастя.

Що воно таке те щастя?

Ніщо, мамо, ніщо інше, як власне оттакі ніжні хвилини, такі поодинокі проміння в житті, і я маю те переконання, що не одна глибока й поважна

душа згодиться з оцією моєю думкою. Такі хвилини мають свою тривку вартість лише для ніжно відчуваючих душ, вони є, щоб це тобі вияснити зрозуміло, відчutoю музикою, котра не є з нічим до порівняння; бо лише сама на себе похожа. І це щастя маю я йому одному завдячити.

Мамо, далека й горем похилена, мамо! Це є он те, що жрекиня краси й чистоти своїм щастям назвала, і в своїй душі до кінця життя збереже. Не сумуйте, бо вона не сумує...

Квітки в моїй душі посхиляли свої головки. Мое щастя коротке й мелянхолійне і кінчиться з його від'їздом, а все, що цвіте в моїй душі, потягнеться за ним.

Поблагословіть, мамо, мое щастя...

*

Бабуня, забувши цілком при читанні на оточення, хитає, як попередніми разами, сумно головою й шелче стиха, мов у сні:

„Так, так, моя дитинко! Я бачу твоє тінисте щастя, і будь спокійна, воно для твоєї старої, горем похиленої, матері затемне й загадочне, щоб вона його доторкалася. Як ти там собі кажеш? „Мое щастя мелянхолійне і з його від'їздом кінчається, а всі квіти моєї душі потягнуться за ним! Поблагослови мое щастя!“

Я благословлю його, моя дитинко, я благословлю твоє смутне щастя, але візьми й кров мого серця до того.

(Сліпець): Бабуню, моя бабуню! Мені видається, неначе б я чув здалека прегарну музику, а ви супроводите її. Я бачу те щастя, я бачу ту відчуту музику; я, сліпець, бачу її очима моєї душі!

(Бабуня, гірко): „Так, мій унуку! Видющі очі не можуть бачити цього, крепою сповитого щастя, хіба лише невидющі“.

(Сліпець): „Бабуню! моя бабуню! я б мою тітку любив, коли б вона була при мені. Чи я не буду ніколи такий щасливий? Її крок мусить бути легкий, як шелест шовку, а її близькість повна гармонії. Моя прекрасна, сумовита тітко! Хоч я тебе ніколи не бачив, то мимо того знаю, що твоє чуття є дійсно... відчутою музикою. Бабуню! по-благословіть її щастя!..“

(Бабуня): „Так, так моя донько, я благословляю його сотню разів, лише візьми й кров мого серця до того! „Жриця краси!“ називає тебе твій чужинець, котрого істота звихнула тобі цілу твою будучину.“

Що ти, чужинце, за артист? Чи маєте ви яке щастя, мій незнайомий сину? Бач! стара білоголова мати твоєї жрекині не розуміє того вашого щастя; це є, може, щастя теперішнього часу, коротке, перелетне, мов той скорий і нездоровий удар серця, коли вже одчисляєте ви його на хвилинки і звете „відчутою музикою“, оце ваше „щастя артистів“. Вам, мабуть, вистарчає бачитися, обмінятися душами, сотворити якийсь артистичний твір у честь того почування, і кожне йдете своєю дорогою далі.

За моїх часів значило щастя щось інше. Але вона, та твоя „жриця“ виступила вже з того „мого“ світу і його світогляду. Чимраз дальше відходила вона від нього. Зразу новішим вихованням, освітою, далі збудилася в ній туга за чимсь доскональшим, вільним і викінченим, а відтак прийшов ти і без жодного слова й руху взяв її твоїм тонким зміслом, твоєю повагою і твоїми „львиними“ очима й (Олекса мав слушність) твоїм „чу-

жинецьким“ світоглядом та відтягнув єси її від звичайного, але справдішнього щастя, котре стрічається між нашими щирими й чесними родинами.

Інакше мріяла її мати і її вихованці про її щастя. З своєю красою й чистотою, з своїм щастям, мала вона огріти й полекшити горе та дні смутку її безталанних братів і сестер. І що ж їй тепер? І що почнеш ти? О мій, а все таки не мій, чужий, незнайомий сину! Працюй для твоїх, кому став єси вже опікуном, коли вже твоя судьба так склалася, не покидай їх усіх самих, не зоставляй! А твоя „жриця“ також не зложить рук бездільно, такою вона не є; хоч і як посуджує її несправедливо в своїм серці Олекса, та такою вона не є. Я благословлю ваше мелянхолійне щастя, благословлю сотню разів, але візьміть і кров мого серця до того“.

*

(Зоня): Мамо! Коли ми стоїмо на початку якої бурі, то наше серце дрижить лякливо, як застановляємося над закінченням її, але коли вже вдарить грім, стаємо нараз спокійні, неначе б не зазнавали ніколи перед тим почуття несупокою й муки.

Так було й зі мною. Я мучилася й боролася і моя душа знаходилася в безпастаннім болізнім напруженні. А тепер раптом заспокоїлася до тої міри, неначе б мене морозом заморозило.

Я цілком коротко розповім. Я була передучора з вуйком у дідичів у гостях. Коли ми вертали, йшов з нами чужинець частину дороги. Зимовий день був лагідний і милий, і ми прийняли радо його бажання проводити нас, тим більше, що він мав уже за 2-3 дні підїжджати. Вуйко держався мовчазливо, бо його астма не позволяла йому в зимі, ідучи, говорити, і так вели ми лише самі розмову.

Він оповідав мені, що коли вернеться звідси додому, переїжджає зараз у друге місто, бо саме тими днями одержав вістку, що дістав посаду в Н. (це там, де Осип оселився).

Місцевість та, оповідав, не є йому, що правда, дуже симпатична, але позаяк він тепер посвятив себе матері й сестрам, то мусить своє життя пристосовувати до життя їхнього і їхніх бажань, тож він рад, що їхнє бажання дістатися якраз туди, сповнилося.

Для себе, — додав поважно, — не очікує він і так багато від життя і коли йому лише зостається доволі часу до праці (під „працею“ розумів він заєдно малярство), котра утримує його душу в рівновазі, то він уже радий. Свій сон „артизму“, — додав усміхнувшись, — виспів він уже давно, а коли який чоловік може бути своїй родині, чи там ближньому, своєю працею корисний, то повинен це робити.

„Вірте мені“, — сказав, дивлячися задумливо далеко вперед себе, — „коли ми те, що вважаємо за щось менше цінне в житті, сповняємо чесно й точно, а воно має для ближніх свою велику вартість, хоч може для нас особисто буває менше важне й пожадане... то все таки не пішло наше життя марно й безкорисно, і ми можемо на нього самі з пошаною оглянутися. Справді, — мовляв далі, — бажав він, ще молодим хлопчиною, стати колись великим артистом, однаково, яким уже там, коли б лише доволі „великим і блискучим“, доволі „славним і голосним“, але судьба уладила по-трохи інакше.

Його артистична кар'єра скінчилася тим, що він ставлишезвичайним годувальником і опікуном своєї хоровитої матері й своїх трьох нерідних, незабезпечених сестер. І так воно може й добре.

Що правда, з тим похоронилося дещо з його особистого щастя, але позаяк він в тім, як пере-свідчився, не стратив також багато, то він оста-точно й рад, що його доля повернула його по своїй волі. Ніколи,—додав поважно,—не треба нам сумувати за чимсь, чого нам доля не дала, ніколи, бо ніколи вона не забирає нам одне, замість чого б не дала зараз друге, та ми часто на те „друге“ навіть не вважаємо, бо часто наступає воно аж по таких часі, коли ми вже наш жаль за „втра-ченим“ давно перебули й забули. А не вважаємо іноді й тому, що те, що нам дістається, дістається в дрібних дозах, неначе дрібні перлини. Але ті перлини,—додав поважно з притиском,—можуть бути часами такими дорогоцінними, що стаються нам скарбом на ціле наше дальше життя.

Ті перлинки—це хвилинки щастя, сотворені над-звичайним почуванням незвичайних істот.

В такому становищі знаходиться тепер і він; отже, він радий, що воно є так, як саме є.

Я слухала його мовчки, не обзиваючися ані разу, а вуйко притакував його словам з вдоволенням. Потім ішли ми ще якусь хвилину мовчки поруч,—я застановляючися над його словами, пристосо-вуючи їх і до свого життя, а він не менше за-думаний і поважний.

Нараз, коли ми йшли отак, збудили нас з наших думок дзвінки над'їжджаючих позад нас саней і зму-сили нас уступитися тим залубням з дороги.

Здивовано оглянулися ми, і на наше велике зчу-дування побачили в залубнях Олексу. Він казав фірманові стати й запросив нас, особливо ж вуйка сісти в сани. Вуйко зі мною сів, артист же попро-щався, додаючи побіжно, що зайде до нас ще перед від'їздом попрощатися. Відтак ми по-їхали.

Олекса не промовив до мене підчас їзди ані словечка. Лише ввечір, коли вуйко з тіткою ви-плачували якимсь то робітникам в окремій кімнаті належну платню за деякі господарські роботи, прийшов Олекса до мене (я якраз запалила велику звисаючу лямпу та збиралася викінчати якесь шитво) і спитав:

— То твій портрет уже готовий?

— Готовий. Ти бачив його?

— Бачив. Я навіть сам перед пів-годиною повісив його в вуйковій кімнаті.

— Чому питаєш, чи він уже готовий?

— Бо я думав, що, може, будуть ще деякі поправки робитися.

— Ні. Портрет цілком готовий; подобається тобі?

— Подобається. Тепер навіть ліпше, чим оригінал.

— Чи я збридла, Олексо? — спитала я з вимушеним усміхом (я знаходилася в неустаннім зворушенні від його приїзду, неначе в ожиданні якоїсь бурі).

— Для мене ти збридла. Але те залишім тепер. Твоя поверховність не грає в мене більше жодної ролі. Поверховність у жінок є, оскільки вже і я пересвідчився, наскрізь обманлива.

— Чи вона тебе й у мені обманила? — спитала я дрижачими устами.

— Це скажу я тобі пізніше, — відповів мені, уникаючи мого погляду, і почав у нервовім поспіху крутити папіроску. — Але скажи мені, чому бабрався властиво ваш артист так довго коло того портрету? Я сподіваюся, що твоя поверховність не обманила і його, особливо ж твої очі.

— Олексо! — вирвалося мені криком з уст. — Чому ти нині знов так мене ображаєш? Як ти

маєш що проти мене, то скажи мені радше прямо й чесно ввічі, бо такі неустанні патяки на цього чесного чоловіка вражають і ображають мене до глибини душі, а я не дам себе ображати.

— Ти не дашся ображати — це я сам бачу, але відповідай на моє питання, чому так довго мальовано твій портрет? Я все ще не знаю. Я маю лиш одне пояснення на те. Або цей чоловік не розуміє свого фаху, чому заперечує само дуже тонке технічне виконання й велика подібність портрета, або як не те... утримую, що він, замість пильнувати своєї праці, провадив дискусії з тобою.

— Ані одне, ані друге не є правдою, — відповіла я, віддихаючи глибоко. — Скільки разів тут був, то малював завжди дуже пильно, але разом з тим виготовляв він собі й копію.

— Копію з твого портрету?!

Так, Олексо.

— І ти сиділа йому й до копії?..

— Ні, лише по-деколи.

— Для кого потребував він ту копію?

— Для себе. Він потребував копію як студію, котру хоче на якусь виставку до В. висилати.

— І ти знала про те?

— І знала й не конче знала. Він сказав це вуйкові, а вуйко не мав нічого проти того. Що ж в тім дивного, Олексо?..

— Нічого, — відповів він коротко, відкидаючи напів викурену папіроску. Ходи сюди! — сказав нараз приказуючим тоном, піднімаючися з свого місця та випрямовуючися просто.

Я не рушилася з крісла. Брутальний, деспотичний тон, котрим вимовив він оці два слова, збудив увесь опір, властивий моїй істоті, і я затремтіла всім тілом.

— Я хочу тобі щось спитатися, Зоню! — додав він уже лагідніше, замітивши по моїх очах мій настрій; бо я відчула, як мені нараз відбилося все зворохоблене нутро в очах.

— Це можеш ти й так вчинити, Олексо! — відповіла я з вимушеним супокоем. — Лиш я раджу тобі в твоїм власнім інтересі говорити в іншому тоні. Твоя власна інтелігенція й освіта, на котрі ти стільки покладаєш, не повинні допускати, щоб твоя нещасна заздрість брала верх над тобою і щоб ти ображав мене. Я ще терплю до якогось часу всякі такі прикrostі, маючи заєдно в пам'яті слова, раз давно вимовлені мені моєю нещасною, далекою матір'ю... що жінка не буває ніколи забагато терпеливою і забагато гордою. Проти тебе я не хочу бути замало доброю, але щодо моєї гордості, то я остерігаю тебе не нарушати її надто; інакше ти б довів мене до того, що я взяла б ту доброту сама під ноги.

Він усміхнувся зневажливо.

— Я хочу в тебе лиш одно спитати, — сказав він, — і того й приїхав я саме тепер сюди. Ти знаєш ті два-три місяці, котрі маємо ще перед собою, мусять між нас пояснення внести. Я мушу знати: чи маю висвячуватися жонатим, чи безженим? За весь час, що тут перебував германець, я натерпівся доста мук і прикрих почувань. Ти, з твоїм тонким язиком і „аристократизмом“, як також і з твоїми очима вмiла за кожним разом викручуватися перед рішаючим питанням. Але пині я мушу мати ясну відповідь. Побачивши тебе, як ти йшла так приязно з чужинцем, котрий віщував мені зараз, з самого початку нещастя, зворохобилася моя душа до крайности. А моє теперішнє поведіння з тобою маєш самотньо йому й собі завдячити. Знай! У мені вже мірка повна.

Я не хочу нічого по половині й по брехні. Відповідай же мені по-правді, як ото я питаюся. Чи так, як ти оце мене знаєш і як знаєш глибінь своєї душі, може мені ще твоя душа принести щастя, чи ні?..

З тими словами приступив він до мене, взяв мою голову в свої руки (о, мамо!) так як... і поглянув вигребущим та грізним поглядом в очі.

З несказаним опором визволила я голову з його рук і відступивши від нього на крок назад, спитала:

— Чи годен ти мені дати запоруку, що я буду з тобою щаслива при твоїй безнастанній недовірчивості й твоїх нападах ревнощів? Годен?

— Викрути... — пробурмотів він лихо. — А я мушу мати певність і супокій. Що каже твоє нутро? Твоє високо аристократичне, „красою надхненне нутро, що не зносить нічого „невикінченого“?..

— Мені віщує воно понурі дні, — відповіла я по-щирості, — хоч воно посідає здібності творити й щастя. А одначе...

— Одначе?.. Зоню?..

— А одначе, Олексю, — хоча й як мені прикро сказати це тобі, то мушу це помимо всього вчинити. Знай, — ти маєш дар, чи радше спосіб так перестроювати мене, що все багатство моєї душі перетворюється перед тобою в карикатуру. От, що! Це не може до доброго між нами допровадити!

Він поблід і вхопив мене мов кліщами за руки.

— А германець?..

При тих словах я почувала, як мені відступила вся кров з лиця, і як мої уста втратили свою рухливість.

— Ну, як же? — він уп'ялив свої розгорілі очі в мене.

Германець бував до мене такий добрий і тонкий, яким ти ніколи, ані однісінький раз не бував. Зрештою він завтра відїжджає, прийде ще раз, щоб попрощатися, як це ти й сам чув, як хочеш, можеш з ним говорити!

— Можу й зректися тієї приємности.—відповів він:

Ті слова вимовив він з такою неописаною погордою, що я не могла спокійно держатися.

— Це твоя річ, обізвалася я, а відтак додала ще з нетаєною ненавистю:— Він прийде, щоб з вуйком, тіткою і зі мною попрощатися.

— Можу собі подумати! Відїхати, не поглянувши ще раз на модель студії, було б дійсно шкода! Модель справді незвичайна!

Я здвигнула тупо плечима.

— Вуйко тратить у ньому тонкого й дуже милого товариша.

— А ти?

— А я буду одну людину менше мати, котру навчилася високо цінити й шанувати.

— Ти уважай Зоню, що про того чоловіка в моїй присутності говориш! — крикнув він роздражнено, і в його голосі затремтіло щось зловісне.

— Цього я не потребую!—відповіла я гордо,— Яж і без того знаю, до чого ти прямуєш. Я лише не знаю, звідки береться в тобі відвага мучити мене так довго замість того, щоб поставити прямо й чесно для тебе таке важне питання, котре крізь ціле твоє поведення заєдно пробивається?

— То ти гадаєш, що в мене нема достаточної відваги поставити тобі те „важне“ питання в кількох словах?

— Я так думаю.

— То добре, — буркнув, побілівшими устами,— побачимо, хто з нас обох відважніший! Чи я, що

маю поставити те питання, чи ти, що будеш мусіла на нього відповісти... В кожному разі буде від твоєї відповіді залежати добра частина твоєї долі. І я думаю, що ти роздумаєш собі всетаки не кидати своєї долі так легко на вагу!

Мамо! Моя далеко, горем похилена, мамо! Як коли існувала яка подібність між всіма нами, твоїми дітьми, то знайте, ніколи не виступала вона між нами так виразно, як у тій хвилині, коли Олекса тепер так сильно викликував і ображав у мені якесь щось, котре він уже не раз хотів опанувати. Так мусів мій щасливий брат Осип відчувати, як натискали на нього, щоб зірвав з своєю Рут, а він дав слово не покинути її; так відчувала Лідія, коли рішила стрілити в себе, з жалю... з зради, а Андруша, коли помимо упімнень і погроз, або і благання з твоєї сторони прямує полями... до корчми... так і Василь, коли, проти присяги, брав не шлюбну жінку до себе.

— Хто знає, — сказала я цілком беззвучним голосом, — хто знає! Ти не знаєш, що в крові нашої родини лежить не церемонитися багато з своєю судьбою. І ти сам сказав мені одного разу, що ми маємо дар своїми власними руками калічити в собі свою долю. В кожному разі ти розбираєш свою долю розважніше. Вже твої безчисленні докори, що в мене нема практичного зміслу й такого ж погляду на життя, можуть тобі бути доказом, що чоловік чуття зажене собі скорше кулю в лоб, чим чоловік розваги, та що тими людьми з чуттям не можна так кермувати, як тягаровими кіньми! Тому розваж собі добре, чи це буде в твоїм інтересі доводити мене різними муками й прикростями до крайности. Бо що між нами дійшло дійсно до отакої хвилини, лише ти сам один винен; ти! — повторила я дрижачи зі зворушення усім тілом, —

Ти, що при всій твоїй даровитості й інтелігенції й чесноті давишся твоїми нещасними ревностями, а радше твоїм „кінським копитом прози“. Зайшло так далеко, що ми стоїмо нині проти себе, мов два вороги, і очідуємо в муках закінчення якоїсь то драми. Я не боюся взяти на себе — докинула я, — щоб не прийшло! Ти роби, що хочеш! Як бачиш, я не боюся нічого. Роздумай собі добре, що буде відважніше, чи поставити мені питання, про котре передше споминав ти, чи почути мою відповідь на нього.

Він приступив близько до мене.

Мамо! О моя мучена мамо! Ніколи не бачила я чоловіка в більшому зворушенні, як тепер Олексу, але цього вечера був він і пайкращий, відколи я його знала. Білий мов смерть, на лиці, а очі горіли таким чорним блиском, неначе б хотіли мене тут же на місці пожерти.

Він ухопив мене обома руками за плечі, потягнув під велику, звисаючу лямпу (її світло спливало ясно на нас обох), а відтак... відідхнув глибоко.

Я стояла перед ним, звернувши на нього свої очі, в котрих чула цілу свою терплячу душу, вижидаючи дальшої своєї долі... Я знала вже, яке питання зірветься з його уст... знала наперед. Одначе, нехай прийде, нехай приходить... Нехай і в формі, в якій не було б, — мені однаково; я знала лише те одне, що піяка брехня не сміє сплямити мої уста. За жодну ціну, нізащо в світі! Коли б навіть той мужчина переді мною мав би мене до своїх ніг стягнути й мучити.

— Чи ти любиш чужинця? — спитав погаслим голосом і з білим лицем, заривши свої пальці в мої рамена, між тим, коли його палаючі погляди стерегли заєдно мої очі, звернені на нього.

Я мовчала хвилинку, мабуть найтяжчу в моїм житті, — (я думала про вас усіх, вуйка, тітку, про вас, моя далека, горем похилена, мамо, про нього, котрого „жрицею краси й чистоти“ була я, про чоловіка, що стояв переді мною і, подібно до мене, боровся за щось, що так тяжко досяглося), а відтак відімкнулися мої уста:

— Я люблю чужинця, Олексо! Я люблю його, — прошептала я, — хоч як з самого початку боролася з усією силою проти того... Одначе... я не знаю, його велика й тонка доброта, котра так потрібна моїй вдачі, вона поборолала мене, і я люблю його, Олексо! А тепер роби, що хочеш!

— Безчесна! — крикнув петямлячи себе й відтрутивши мене так сильно від себе, що я далеко назад похитнулася. — То іди ж собі до нього! Бо до двох не можеш належати!

— Навіть до одного ні! — відповіла я зворушено, ледве чутно. — Але ти, ти Олексо! — крикнула я благаючи, зложивши з благанням руки перед ним. — Ти не смієш висвячуватися безженним, ти оженишся! Подумай над твоїм життям, подумай над Василем!

Мамо, я вже не тямлю, як і що я просила і як воно склалося, що я мимо дикости його в тій хвилині, вчепилася в його ремена й заєдно свою мольбу повторяла.

Він трутив мене вдруге від себе.

— З тобою женитися? — крикнув з неописаною ненавистю. — З тобою, яка мое щастя своєю душею і фалшивими очима в пронасть загребалала? Тепер ще? Іди до твого артиста; бо до такої брехні я не здібний, хоч і який у мене розум буденний і твоєю тонкою „душею“ легконажеший. Я не ожешюся ніколи! Те зятим собі! А, одначе, коли мое життя обернеться в таку одну велику брехню,

як життя твого брата Василя, то знай, лише ти одна будеш мене на совісті мати! Бо я був себе до іншого життя приладив!

Я крикнула, певаче він стрілив до мене; так тяжко влучили мене його страшні слова. Тяжче не міг уже влучити. Але так не сміло бути, як він казав, не сміло... нізащо в світі не сміло!

І я знов зблизилася до нього. І щоб ви знали, мамо, щоб ви знали... я не уникала навіть і упокорення. Я вчепилася його, і ту саму руку, що мене ще перед хвилиною неначе безчесну відпхнула, ту руку раз-по-раз цілуючи, я заєдно молила.

— Не зі мною, Олексю... не зі мною, з другою... з котрою ти схочеш, лише не жонатим не зоставайся! А зі мною ні!!!

— Ні. З тобою ні! — відповів він твердо (о, мамо, ви не знаєте його консеквенції й честолюбивості, — він у тім є великий) і з фанатичною погордою. З тобою ні; ти для мене за нечесна!

Мої уста усміхнулися пасилу.

— Я жриця, Олексю! — прошептала я, хапаючися його з усієї сили, щоб не зомліти, бо на ногах я вже ледве держалася... Жриця...

— Що? — крикнув він мені в лице і, дотягнувши мене до софи, тут же трутив.

— Краси й чистоти! — дошептала я.

Але він розсміявся, мамо, замість усього так твердо і брутално, що я маю той сміх ще й донині в вухах; і це є одинока пам'ятка, яку мені полишив з часу заручин зі мною той, такий добрий і чесний, такий мудрий, та для моєї вдачі такий неможливий чоловік.

Поблагословіть, мамо, вашу доньку, поблагословіть її, моя правдива, одинока мамо, бо від тепер

ані одно добре слово не спаде на її молоду, а вже смутком похилену голову.

(Бабуня твердим, беззвучним голосом):

Я благословлю твої молоді, горем переповнені дні. Але пропасть, котра поглинула твоє земне щастя, це твоє власне пупро. Шукай тепер практичності твого „перекиньства“, що також не є чим іншим, як акордом твоєї душі, і сотвори собі з нього опору в житті... Я благословлю тебе...

(Сліпець з жалем):

Бабуню, бабуню! будьте справедливі до неї; вона не винна, що бог вложив їй у груди замість крамарської душі саму одну арфу, котру вона несвідомо посила, прислухуючись їй більше, чим усім зверхнім обчисленням практичних покликів життя. Через те вона гарна.

(Бабуня):

— Мовчи, мовчи мій сину! Ти не маєш права судити життя.

(Сліпець):

Ні, маю, бабуню! Я сліпець, але в мене душа видюща. Тітко, моя прекрасна, тітко! Таких, як тебе одну, сотворяє господь одиноко для душ...

(Золя):

— Мамо! Я бачу добре, що в мене не буде такої історії, як у тих женщин, котрі повиходили заміж; тож нехай собі й буде... Лише тітка не може з тим погодитися і ходить з такими заплаканими очима, неначе б їй хто помер. А вуйко мовчить, мов у нього в голові прокидаються нові думки щодо моєї будучности, і він лише не може їх виявити; але зрештою він для мене добрий і ласкавий, і я мушу насилу уникати його зажурених поглядів, щоб, стрівшись з ним, не вибухнути

голосно плачем. Олекса від'їхав зараз другого дня, заявивши вуйкові листом, що зриває зі мною заручини, бо моя вдача й ціла істота не відповідають для жінки священика, та що ліпше, пізнавши себе обопільно, відступити завчасу від зв'язку, чим потягати обидві сторони в горе й муки. Коли я подала вуйкові й тітці жадані пояснення, заломила тітка мовчки руки й вийшла з кімнати. А вуйко, походивши якийсь час у думках по кімнаті, приступив відтак до мого портрета, і подивившись довше на нього, сказав:

— Бідна ти моя квіточко! Навіть твої гарні очі не могли тебе охоронити перед окаліченою долею; так глибоко лежить зародок горя в цілій вашій родині. Нехай тебе господь має в своїй опіці та такою чистою і правдивою надальше береже!

Тітка, виплакавшись добре, обсипала мене пізніше доріканнями, що я своїм „боготворенням“ якогось „чужинця“ затоптала своє щастя ногами і втратила такого чоловіка, як Олексу.

Олекса не був для мене чоловіком; нас надто різнив спосіб нашого почування. Він і не бачив ніколи в мені того, що артист бачив і цинів. Його гнівало й дражнило те, що мене радувало й поривало; і заєдно стояло йому моє чуття на дорозі, і він спотикався в своїх буденних обрахунках на нього. А з чужищем ми неначе одну душу й одне почування стаповили. Без слів, без запевнень, а самою одинокою, тонкою любов'ю, що мовчки з'єднала наші душі навіки. Це моя тайна.

Чим я тут зрадила свою, як тітка каже, „народність“ і все, щодо неї належить? Я не знаю. В мене, мамо, лише не доставало сили опертися сонкості, доброті й інтелігенції чужинця, а ці риси таме в його істоті впливали на мене незвичайно

благородно. Саме шляхетне й удоскопалене в нїм, мамо, ото взяло верх надї мною. Я признаюся до вини... признаюся, о господи... І з тим схиляю свою голову глибоко, покїрно перед вами, судїть мене ви на послїдку... Я знаю й бачу, мамо, що мое нутро знищило всі ваші обчислення. Ви, як і вуйко, і тїтка, надїялися бачити мене жінкою, матір'ю й попадею, і воно було б може вийшло надобре, оттак, як ви це хотїли; але тепер я стою перед тим усім, мов який упавший ангел! Небеса йому зачинені, земля замало небесна, і ціле його щастя—то його крила.

Зоставте мені мелянхолїчне щастя, — воно для душі. Не будьте проти мене тверді та строгі й не плачте, бо я сама броджу в сльозах по колїна... Шануйте, мамо, вашу далеку дитину, бо вона зосталася, мимо своєї великої любови до чужинця, чиста й добра. І руки її не будуть у життї бездільні. Будьте добрі й тонкі до неї, не жалуйте мені справедливости. Жодне з наших, що ще живе, мамо, не є таке щасливе, щоб не потребувало мене коли в життї.

Андруша, ти мій бідний, змарнований брате! Чи пригадуєш собі твою гарну сестру, за котрої руками ти завсїгда з таким призирством позирав? Числи на ту ю сестру, Андруша; вона ступає так само самїтно між людьми з своєю душею, як ти на далеких пустих полях, з твоїм нещасним нахилом. Але колись... як ти будеш осирочений і опущений, будеш наближатися... до кінця твого сумного життя, вона віднайде тебе на твоїх пустих полях і не покине... Числїть усі, всі на мене... всі ті, котрі тиї думки, що я не розумїла дійсного життя й не була б умїла зайняти між вами гідне місце... І мого слїпого братанця десь там у далечинї, котрого я не бачила ніколи, а котрого напомацки

люблю,—його ж вічний смуток мені рідний,—поздоровіть сотню разів. Нехай не впадає в розпуку и не оскаржує самоту. Доки його тітка живе, він не зостанеться один на світі. Чи може хоче хто інший кроки слінця стерегти? Нехай це робить, коли годен; але його душу зоставте мені. В ній багатства більше, як для одного. Поздоровляю його сотню разів!

І чужинця в тім місці поздоровляє моя душа...

Ми розсталися з чужинцем, моя мамо.

Одного похмурого поранку вкоротці, по брутальній сцені з Олексою, прийшов він до нас, щоб востаннє з нами попрощатися. З усіми попрощався він окремо, а зі мною — коли вийшов проти мене, — в довгих наших сінях.

Ні, моя далека, горем похилена, мамо! Не думайте про якунебудь любовну історію між нами; на те ми обое надто багато мовчали... Ніколи не просив він від мене нічого, а я не обіщувала йому нічого. Я була судженою другого, а він один з тих, що не надіються від життя вже більш нічого. І ми обое розуміли себе. Але коли я його (для вас правда він „чужий“) безгранично любила, то це була одипока заслуга його гарної душі.

Ніколи, ніколи не хочу я вдруге такої хвилини пережити, як того поранку, коли ми розсталися назавше.

Я до нині не знаю, чи він дізнався про те, що я вже не була нареченою, чи ні; бо я не спомінала йому про те жодним словечком. Одначе, коли він вийшов проти мене (я переходила сіньми до тітки), вийшов неказано зворушено, з очима одипоко на мене зверленими, а я, приступивши до нього, майже неспвідомо уклала свої руки на

його рамена,—взяв він, як уже раз перед тим, мою голову ніжно між свої руки й задивився на мене...

О ти, господи, могучий!

Чи він зачув оклик жалю в моїй душі за ним?

Він мусів його почути, мамо, бо надивившись на мене мовчки й довго, нараз притиснув мене так сильно й щиро до своїх грудей, так щиро, мамо, що мене прошибло почуття, немов він впиває мене цілком і навіки у свою душу... І тут я на хвилину зацімліла...

Ані одне слово не вилетіло з його уст, ані одне слово з моїх. Це не було нам обоїм можливо...

Сильне, глибоке, потужне мовчання між нами договорило все, все, все...

Мамо! Моя далека, горем похилена, мамо!

Багато з людей ступало за твоєю гарною донькою з любов'ю; багато з них клало їй те почуття під ноги, але жоден з них, мамо, жоден не був такий правдиво щирий і правдиво добрий для неї і проти неї, як отой „чужинець“.

Він не „обіцяв“ нічого, не ломив нічого, він мав лише дійсно правдиву душу в грудях і доброту... Доброту, мамо...

І тому, мамо, благословіть моє смутне, нікому не знане щастя, благословіть його тисячу раз!..

Бабуня глибоко схилилася, напів молячися, напів шепчучи:

— Я благословлю ваше смутне, нікому не знане щастя... благословлю його тисячу раз. Але візьміть і кров мого серця до того...

Сліпець плакав.

Чернівці в жовтні 1904.

Ціна 1 карб.
Р

КООПЕРАТИВНЕ ВИДАВНИЦТВО Р У Х

**Харків, вул. 1-го Травня, 10/11
Телефон 29-84**